

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. І. ФРАНКА
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ДРЕВЛЯНСЬКІ
СТАРОЖИТНОСТІ

**Археологічні
дослідження
в Житомирі**

КИЇВ
2018

УДК 904.4(477.42)“653/654”
Д 73

Рецензенти:

Г. Ю. ІВАКІН, чл.-кор. НАН України

О. П. МОЦЯ, чл.-кор. НАН України

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
28.12.2017, протокол № 10*

Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі / К. М. Бондарь, М. М. Ієвлев, А. В. Петраускас, О. О. Тарабукін, М. В. Хададова, І. В. Цюпа. — К., 2018. — 188 с.

ISBN 978-966-02-8425-8

Монографію присвячено результатам археологічних розшукув у м. Житомир у 2011—2016 рр. Дослідження розпочались у XIX ст., але центральна історична частина лишалась поза увагою науковців. У 2011—2016 рр. проведено розкопки на найцікавішій в археологічному відношенні частині міста, де знаходився Житомирський замок, і вірогідно, городище давньоруського часу. Важливим результатом стало виявлення житлових і побутових об'єктів слов'яно-руської доби і пізнього середньовіччя, а також численних знахідок фрагментів гончарного посуду, ремісничих і побутових предметів, прикрас і монет.

Вперше публікуються археологічні дані з центральної частини Житомира, охарактеризовано стан збереженості та культурно-хронологічні особливості культурного шару, визначено перспективні ділянки для подальших археологічних розкопок.

УДК 904.4(477.42)“653/654”

© К. М. Бондарь, М. М. Ієвлев,
А. В. Петраускас, О. О. Тарабукін,
М. В. Хададова, І. В. Цюпа, 2018
© ІА НАН України, 2018
© Видавництво «Стародавній світ»,
оформлення, 2018

ISBN 978-966-02-8425-8

Надруковано в авторській редакції

Оформлення, комп'ютерна верстка С. А. Горбаненка

Оформлення обкладинки А. В. Панікарського

Підп. до друку 28.12.2017. Формат 84 × 108/16. Папір офс. Гарн. Шкільна.
Друк. офс. Ум. друк. арк. 19,74. Обл.-вид. арк. 15,04. Тираж 200 прим. Зам. № 23-1.

ПП «Видавництво “Стародавній Світ”»

тел.: (044) 599-34-43, e-mail: books@ancientry.org

www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
вигівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

ЗМІСТ	ВСТУП	
	(<i>А. В. Петраускас, О. О. Тарабукін</i>)	5
	РОЗДІЛ 1. Археологічні дослідження в історичній частині м. Житомир у 2011 р.	
	(<i>А. В. Петраускас, О. О. Тарабукін</i>)	11
	Ілюстрації до розділу 1.	15
	РОЗДІЛ 2. Археологічні дослідження в історичній частині м. Житомир у 2012 р.	
	(<i>А. В. Петраускас, О. О. Тарабукін</i>)	35
	Ілюстрації до розділу 2.	43
	РОЗДІЛ 2. Археолого-геофізичні вишукування в центральному парку м. Житомир та на прилеглих територіях у жовтні 2016 р.	
	(<i>К. М. Бондарь, І. В. Цюпа</i>)	83
	Ілюстрації до розділу 3.	88
	РОЗДІЛ 4. Археологічні дослідження в історичній частині м. Житомир у 2016 р.	
	(<i>М. М. Ієвлев, А. В. Петраускас, О. О. Тарабукін, М. В. Хададова</i>)	99
	Археологічні роботи на Замковій площі	100
	Археологічні роботи в межах міського Скверу	103
	Археологічні дослідження на Замковій горі	109
	Ілюстрації до розділу 4.	110
	ДОДАТОК. Козубовський Г. А. Визначення монетних знахідок із розкопок 2016 р. в м. Житомир	151
	РОЗДІЛ 5. Розвідкові роботи в історичній частині м. Житомир у 2016 р.	
	(<i>О. О. Тарабукін</i>)	155
	Ілюстрації до розділу 5.	165
	ЗАКЛЮЧЕННЯ	
	(<i>А. В. Петраускас</i>)	185
	ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА	187

ВСТУП

Серед стародавніх міст України, історія яких сягає сивої давнини, найменш вивченим є м. Житомир та його околиці. Щороку, починаючи з 1984 р., місто відзначає черговий ювілей, відправною точкою відліку якого є 884 р. Однак, ця дата є досить сумнівною. В жодних літописах в цей час як і пізніше, що охоплює період IX—XIII ст., Житомир не згадується. Більш чи менш достовірна дата першої згадки міста відноситься до 1394 р., коли його захопили литовські феодала під час походу на Київ.

Основну перевагу при вивченні історичного минулого міста переважна більшість дослідників надавала писемним джерелам. При цьому, висловлені дослідниками дореволюційного періоду припущення щодо походження та часу заснування міста приймалися без будь-якого критичного аналізу. Згодом з'явилась легенда про легендарного засновника міста — дружинника Житомира [ВСО РИ, 1850, с. 127]. Були як противники так і прихильники цієї легенди. Однак досі, жоден з дослідників ґрунтовно не довів існування цієї особистості. Надаючи перевагу цій легенді багато дослідників не брали до уваги інших джерел, передусім археологічних.

Першим дослідником, хто намагався це зробити, був відомий волинський археолог С. С. Гамченко. Він не тільки залучив до історичних студій археологічні матеріали, але на основі власних досліджень, проведених упродовж кінця XIX ст. та у 1919—1920 рр., створив карту старожитностей історичної частини міста і фактично заклав підвалини наукового вивчення минулого Житомира [Гамченко, 1925, стр. 45, арк. 1—49; 1930]. Після С. С. Гамченка, археологічних досліджень на території міста тривалий час не проводилось

У 1953—1954 рр. територію Замкової гори і прилеглі до р. Кам'янки території обстежував науковий співробітник Житомирського обласного краєзнавчого музею І. С. Винокур [Винокур, 1955, с. 3]. Невеличка колекція цих матеріалів переважно у вигляді уламків глиняного посуду, частково збереглася і нині знаходиться на опрацюванні відділу досліджень музею.

На початку 1980-х рр., у зв'язку з підготовчими роботами до майбутнього святкування 1100-річного ювілею міста, археологічне вивчення території Житомира значно активізується. Упродовж 1982—

1983 рр., експедиція Житомирського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. І. Ярмошика вперше в історії вивчення житомирських старожитностей провела розвідувальні розкопки в історичній частині міста. У різних куточках території загалом було закладено шість шурфів. Дослідження дали багатий матеріал, на основі якого вдалося конкретизувати час виникнення й визначити основні віхи історичного розвитку Житомира в середньовічні часи [Ярмошик, 1985, с. 377]. Однак, у місцях обраних для досліджень, житлових, господарських або будь-яких інших комплексів не було виявлено. Їх відсутність дослідник пояснював суцільною забудовою. Виходячи з цього було зроблено висновок, що «через значну зруйнованість культурного шару подальші дослідження Замкової гори безперспективні» [Ярмошик, 1983/158, арк. 4].

Пошуково-розвідувальні роботи та спостереження за земляними роботами на теренах міста упродовж 1981—1985 рр. здійснювалися силами Житомирського археологічного товариства під керівництвом О. О. Тарабукіна. Члени товариства у межах історичної частини міста обстежили береги р. Кам'янки та її лівої притоки — струмка Рудавки, в результаті чого на Замковій, Охрімівій та біля південно-східного підніжжя Подільської горах, вдалося зафіксувати культурні нашарування періоду Київської Русі.

Розвідувальні роботи на території міста упродовж 1988—1989 рр. проводила секція археології Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Членами розвідувального загону здійснювалися спостереження за земляними роботами біля південно-західного підніжжя Замкової гори, в районі краєзнавчого музею і неподалік будівлі колишнього єзуїтського монастиря. У результаті зафіксовані культурні нашарування періоду Київської Русі і післямонгольського часу, зібрані цікаві дані з топографії міста середньовічних часів, виявлені залишки старовинних підземель, зібрано велику кількість різночасових і різноманітних речових знахідок.

Упродовж 1991—1993 рр. сектор археології Житомирського обласного краєзнавчого музею під

керівництвом О. О. Тарабукіна з метою створення археологічної карти Житомира збирав відомості про виявлені на території міста та в його околицях упродовж XIX—XX ст. пам'ятки давнини й окремі речові знахідки. Здійснювалися й розвідувальні роботи, під час яких уточнювалися місця розташування, топографія й датування пам'яток. Результати проведеної роботи були узагальнені й викладені в довідковому виданні «Археологічна карта Житомира», яка з'явилася у видавництві «Житомирський вісник» 1994 р. Введені також відомості й про археологічні об'єкти, культурні нашарування та окремі знахідки в історичній частині міста [Тарабукін, 1992/46, арк. 24—27, 78—83; 1994, с. 18, 21—28].

Зібрані упродовж кінця XIX — початку 1990-х рр. матеріали згодом були використані для визначення історичної топографії та планувальної структури Житомира у IX — середині XIII ст. [Тарабукін, 2004, с. 255—258].

У 2011—2012 рр. Інститут археології НАН України спільно з Житомирським обласним краєзнавчим музеєм провели розвідувальні розкопки і спостереження за земляними роботами на території західної частини Замкової площі в зоні будівництва приміщення майбутнього музею природи. Вперше вдалося простежити культурні нашарування потужністю понад 4 м, в яких зафіксовані рештки житлових і господарських об'єктів та різноманітні артефакти періодів раннього середньовіччя (VIII—IX ст.), Київської Русі (X—XIII ст.), залишки споруд, поховання та різноманітні знахідки литовсько-польських часів (XIV—XVIII ст.).

Незважаючи, що культурні шари у цій частині міста переважно були зруйновані у XIX ст. будівництвом житлового будинку, в якому проживали представники католицької громади міста, зокрема, єпископ, знайдені об'єкти і артефакти дали нові матеріали з історії заселення та освоєння та уточнили топографію одного з маловідомих куточків історичної частини міста [Петраускас, Тарабукін, Крижановський, 2014; 2014а]. Крім того, що важливо, було спростовано висновок І. І. Ярмошика про безперспективність подальших археологічних досліджень в історичній частині міста.

Однак, аналіз звітних і картографічних матеріалів попередніх дослідників засвідчили, що розвідувальними розкопками фактично були охоплені ділянки розташовані поза межами городища (замку), переважно у межах прилеглого до нього поселення — посаду, до того ж частково. Розвідувальних або стаціонарних розкопок, крім поверхневих зборів підйомного матеріалу на території городища на Замковій горі виявляється ніхто ніколи не проводив. Поза увагою науковців і краєзнавців залишилися також ділянки посаду і навколишніх територій вздовж лівобережної частини струмка Рудавка від вул. Замкової до Замкової площі, безіменне підвищення між Замковою площею, вулицями Костельною та Басейною (район садиби католицького костелу і навколишніх будівель), а також територія міського парку. Археологічна ситуація на цих ділянках досі залишається невідомою, що зумовлює проведення поглиблених досліджень.

РОЗДІЛ **1**

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В ІСТОРИЧНІЙ
ЧАСТИНІ
М. ЖИТОМИР
У 2011 Р.**

У листопаді 2011 р. археологічною експедицією ДП «НДЦ ОАСУ» Інституту археології НАН України під керівництвом старшого наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології, кандидата історичних наук А. В. Петраускаса спільно з науковими співробітниками Житомирського краєзнавчого музею було розпочато та проведено перший етап науково-рятівних археологічних розкопок по Замковій площі (колишній пров. Шолом Алейхема, 7) у м. Житомир. Розкопки проводились на ділянці, відведеній під будівництво будівлі Житомирського природничого музею загальною площею — 600 м².

На першому етапі археологічних розкопок у 2011 р. загалом було досліджено 36 м² від загальної площі, відведеної під забудову. Дана будівельна ділянка розташована на південний захід від будівлі католицького костелу і на захід від Замкової площі — майдану, який знаходиться перед даним костелом, навпроти будівлі Житомирського краєзнавчого музею. Ділянка розкопу знаходиться на території Замкової гори — у місці, де у давньоруський час розташовувався житомирський дитинець.

Археологічні дослідження будівельного майданчика були розпочаті із закладення шурфу (шурф 1) у північно-східній частині ділянки майбутнього розкопу з метою з'ясування потужності культурного шару на даній ділянці майбутнього розкопу. Шурф 1 в плані був прямокутної форми, орієнтований по сторонам світу, витягнутий із заходу на схід. Розміри шурфу 1 × 2 м, глибина від сучасної денної поверхні — 2 м¹.

Під час дослідження шурфу 1 було з'ясовано, що верхній шар — від 0,25 до 0,35—0,4 м складається з трав'яного дерну, під яким знаходиться шар побутового й будівельного сміття ХХ ст., каміння та залишки бруківки ХІХ ст.; далі йде шар сірого лесу, потужністю 0,25 м; нижче — шар світло-коричневого і коричневого суглинку, потужністю від 0,2 до 0,6 м, під яким знаходиться лес сірого кольору (рис. 1.13—1.14). Материк складається зі щільної глини жовтого кольору і знаходиться на глибині 2 м (рис. 1.15, 2).

У заповненні шурфу 1 було виявлено залишки від керамічних виробів середини ХІV — ХІVІ ст: 34 невеликі фрагменти вінець від горщиків та глечиків, 12 фрагментів донець та 42 мілкі фрагменти стінок різної товщини та розмірів. Окремо можна виділити 4 невеличких фрагменти донець від ліпних горщиків та 15 маленьких фрагментів стінок ліпних кераміч-

¹ Усі глибини в тексті вказані від рівня сучасної денної поверхні — «R-0» (рис. 1.3).

них посудин різної товщини, переважно — товстостінних. Така кераміка характерна для більш раннього часу: середини VIII — кінця IX — початку X ст. Також, серед кераміки, знайденої у шурфі 1, у верхніх шарах ґрунту зустрічались поодинокі фрагменти керамічних виробів середини XVIII—XIX ст. у вигляді фрагментів вінець і стінок полив'яних горщиків, фрагментів глиняних мисок і покриток, фрагментів від пічних кахлів. Також, у заповненні шурфу 1 було виявлено кілька невеликих фрагментів залізних виробів, серед яких: уламок залізного ножа та 2 мілкі фрагменти зпикшогося металевого шлаку. Було знайдено 7 невеликих фрагментів печини (зпикшоїся глини), на трьох з них прослідковуються відбитки трави та листочків. Також, під час дослідження шурфу 1 було виявлено кілька невеликих фрагментів пірофіліту.

Після дослідження шурфу 1, його було розширено у південному та західному напрямках до розмірів 6 × 6 м. Таким чином, було розкопано ділянку, площею 36 м² — розкоп 1. Верхній шар трав'яного дерну разом з шаром будівельного та побутового сміття XX ст. (рис. 1.8; 1.13, 2) було знято за допомогою екскаватора, а вже потім, вручну, розпочаті археологічні дослідження. Виявилось, що західна частина розкопу 1 засипана будівельним сміттям (битою цеглою, бутовим камінням, фрагментами дерев'яних перекриттів, побутовим сміттям тощо) — залишками від цегляної садиби, побудованої на цьому місці у XIX ст. і зруйнованої у 1980-х рр. Також з'ясовано, що розкоп 1 перерізає комунікаційна траншея (всередині закладено керамічний каналізаційний трубопровід XIX ст.), шириною 0,8 м, яка простягається вздовж всієї площі розкопу у напрямку з півночі на південь.

Досліджувана площа була розбита на квадрати розміром 2 × 2 м, орієнтовані з півночі на південь. Розкоп 1 в плані мав квадратну форму.

Знайдену під час розкопок кераміку можна розділити на фрагменти від глиняних посудин ранньослов'янського часу (фрагменти ранньої ліпної кераміки), давньоруського та середньовічного часу. Знахідки із заповнення культурного шару розкопу 1 — це, загалом, фрагменти кухонного, столового і тарного посуду.

Отже, під час археологічного дослідження розкопу 1 в культурному шарі було виявлено наступні знахідки:

- фрагменти кераміки середини VIII — кінця IX ст. та початку X ст.: 14 невеликих фрагментів вінець ліпних керамічних горщиків, 5 мілких фрагментів вінець горщиків, 7 фрагментів стінок горщиків з різним лінійним і хвилястим орнаментами, 62 фрагменти мілких стінок від ліпних керамічних горщиків, 31 фрагмент стінок ліпних керамічних горщиків, 1 фрагмент ліпної придонної частини керамічного горщика та 3 товстостінних фрагменти від донець ліпних горщиків;
- фрагменти керамічних виробів середини XIV — XVI ст.: 37 фрагментів вінець горщиків, 2 фрагменти вінець глечиків, 185 фрагментів стінок горщиків та глечиків, 154 фрагментів мілких керамічних стінок горщиків та глечиків, 26 мілких фрагментів стінок горщиків, 3 фрагменти від придонних частин горщиків та 27 фрагментів донець керамічних горщиків;
- незначну кількість фрагментів керамічних виробів другої половини XVIII — XIX ст.: 1 фрагмент горщика з ручкою, вкритий темно-зеленою поливою по внутрішньому краю, 1 фрагмент керамічної тарілки з

врізним хвилястим орнаментом, вкритий темно-зеленою й коричневою поливою (полива, нанесена розводами) по внутрішньому краю, 2 фрагменти стінок керамічного горщика, вкритих зеленою поливою по зовнішньому краю, 2 фрагменти керамічних стінок, вкритих коричневою поливою по зовнішньому краю, 21 фрагмент стінок глиняних горщиків та глечиків, 8 фрагментів стінок горщиків, 1 фрагмент ручки від керамічного горщика, 1 фрагмент ручки від керамічної покривки, з обох боків вкритий зеленою поливою, 2 фрагменти донець керамічних горщиків та 1 фрагмент пічної кахлі з нанесеним фрагментом рельєфного візерунка, вкритого темно-зеленою поливою по зовнішньому краю.

Загалом, під час розкопок було знайдено 765 фрагментів різночасової кераміки різноманітних форм та розмірів. У цілому, це досить мілкі фрагменти глиняного посуду.

Металеві вироби, знайдені під час розкопок представлені 1 фрагментом залізного ножа, 1 фрагментом надломленого залізного ножа, 1 фрагментом залізного виробу прямокутної продовгуватої форми (ножа ?) та 2 шматками залізного шлаку.

Скляні вироби, знайдені в заповненні культурного шару, представлені 2 мілкими фрагментами стінок скляних посудин, 2 стінками скляних посудин, 1 дном скляного бокальчика, які датуються XVIII ст.

Також, під час археологічного дослідження культурного шару в розкопі 1 було виявлено 17 фрагментів печини різної форми та розмірів. На деяких фрагментах чітко прослідковуються відбитки трави, листя, дерев'яних дошок тощо. Мілкі вкраплення печини чітко простежуються в стратиграфіч-

них розрізах східної та північної стінок розкопу — у середніх і нижніх шарах ґрунту, ближче до материка.

Серед поодиноких знахідок траплялися камені — бруківка XIX ст., каміння, знахідки кінця XIX — середини XX ст., 2 необроблених фрагменти сланцевої породи та 1 мілкий фрагмент необробленого кременя жовтого кольору.

Крім цього, було знайдено невелику кількість тваринних кісток. Це, переважно, кістки від невеликих свійських тварин, фрагмент кінської щелепи, рибацькі кістки та кілька фрагментів кісток великої рогатої худоби.

Під час зачистки материка на даній ділянці розкопу було виявлено 5 плям заповнення прямокутної форми, які чітко фіксуються у стратиграфічному розрізі східної стінки розкопу 1, розташованих на одній лінії на майже однаковій відстані одне від одного, орієнтованих зі сходу на захід. Під час детального дослідження цих плям з'ясувалося, що це поховальні ями кладовища (бувшого церковного погосту), розташованого, майже по всій території майдану перед католицьким костелом, що датується приблизно XIV—XVII ст. Нажаль, не вдалося у повній мірі розчистити та дослідити дані поховання, адже розкриті могильні ями частково заходять у східну стінку розкопу 1 (під функціонуючу асфальтову дорогу), виходячи таким чином за територію будівельного майданчика. Тому, розчистити та вивчити кістяки у поховальних ямах вдалося лише на половину, а саме: верхню частину (погруддя) двох кістяків; поясний відділ і нижні кінцівки знайдених скелетів дослідити не вдалось. Та все ж пощастило дослідити верхні частини скелетів у відкритих поховальних ямах, зафіксувати положення кістяка, орієнтацію по сторонах світу, супроводжуючий інвентар.

ОПИС ПОХОВАНЬ

Поховання 1 знаходилося в північно-східному куті розкопу, на північ від поховання 2. Розкрито та розчищено лише контур від поховальної ями, розмірами: $0,35 \times 0,11$ м, глибина — 1,7 м. Кістяк повністю заходить під східну стінку — за межі розкопу 1.

Поховання 2 знаходиться на південь від поховання 1. Розкрито та розчищено лише контур від поховальної ями, розмірами: $0,6 \times 0,2$ м. Кістяк повністю заходить під східну стінку — за межі розкопу 1.

Поховання 3 знаходиться на південь від поховання 2. Контур поховальної ями зафіксовано на глибині 1,7 м, розмірами: $0,9 \times 0,65$ м, частково збереглися залишки від зітлівшої дерев'яної труни. На дні поховальної ями лежав, частково зруйнований, кістяк дитини, орієнтований головою на захід. Череп лежав прямо, верхня частина зруйнована (можливо, проломлена тиском ґрунту). Реальне положення верхніх кінцівок з'ясувати не вдалося — кістяк порушений. Нижні кінцівки кістяка заходять під східну стінку — за межі розкопу 1. Поховання безінвентарне.

Поховання 4 знаходиться на південь від поховання 3. Контур поховальної ями зафіксовано на глибині 1,7 м, розмірами: $0,9 \times 0,65$ м, частково збереглися залишки від зітлівшої дерев'яної труни. На дні поховальної ями лежав

жіночий кістяк, орієнтований головою на захід. Череп повернутий на північ. Положення нижньої частини (ліктів та кистів рук) верхніх та нижніх кінцівок кістяка визначити не вдалось так, як вони заходять під східну стінку — за межі розкопу 1. Поховання з інвентарем: на шийних хребцях скелета знайдено кістяне намисто.

Обидва поховання лежали у спільній поховальній ямі. Скоріш за все — це поховання матері і дитини.

Поховання 5. Розкрито та зачищено лише контур від поховальної ями, розмірами: $0,35 \times 0,11$ м. Кістяк повністю заходить під східну стінку — за межі розкопу 1.

Судячи з орієнтації даних поховань й присутності характерних рис традиційного християнського поховального обряду можна припустити, що знайдені поховання відносяться до католицького кладовища — частини костельного погосту, яке розташовувалося на цій території у середні віки.

Дані поховання, описані вище не були ексгумовані — їх вирішено закопувати, попередньо поруч закопавши інформаційну капсулу для майбутніх поколінь дослідників Житомирського дитинця.

Слід зазначити, що окрім потужного культурного шару та поховальних ям за весь час проведення археологічних досліджень на розкопі 1 не було знайдено жодних археологічних об'єктів — залишків жител, господарчих будівель, смітєвих та господарчих ям тощо.

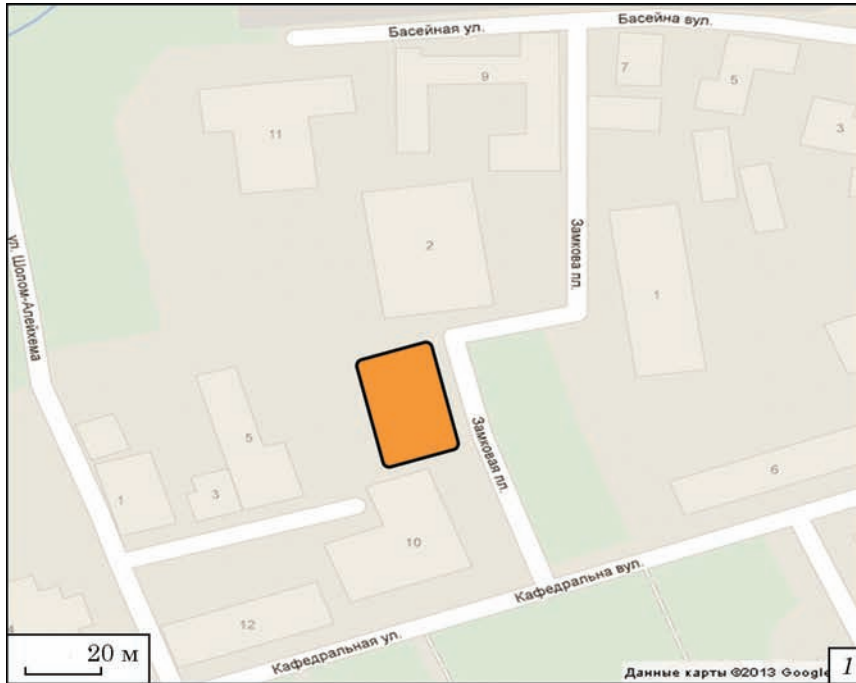

Рис. 1.1. Місце розташування ділянки розкопу: 1 — на сучасній карті Житомира; 2 — за допомогою космічної фотозйомки Google Earth

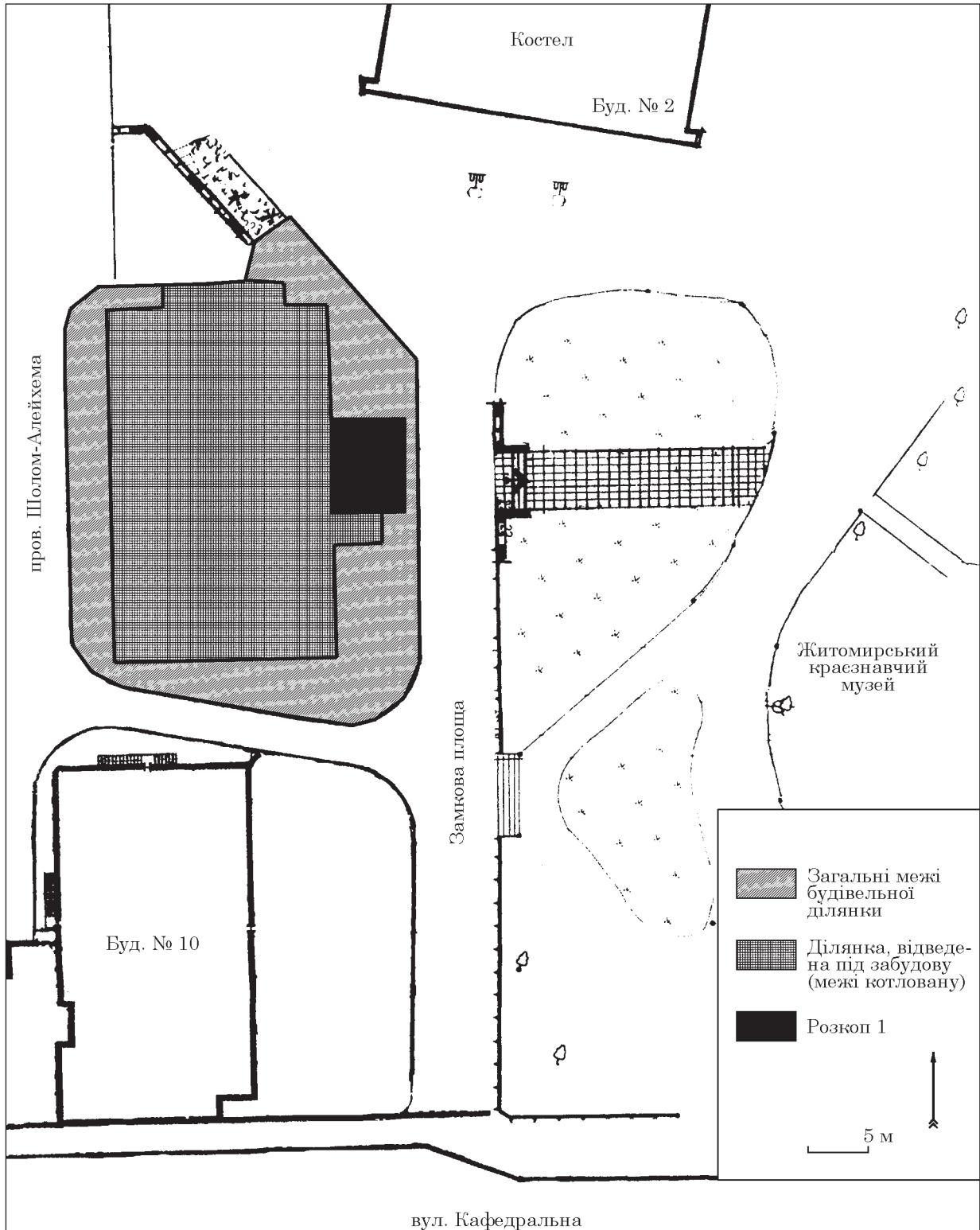

Рис. 1.2. Будівельний план ділянки розкопу

Рис. 1.3. Загальний вигляд ділянки розкопу на початку дослідження

Рис. 1.4. Початок археологічних розкопок — закладання шурфу 1

Рис. 1.5. Вигляд материкового дна після загальної зачистки Східної частини розкопу 1

Рис. 1.6. Фрагменти керамічних вінець, знайдених у заповненні культурного шару розкопу 1

Рис. 1.7. Фрагменти ліпних керамічних донець, знайдених у заповненні культурного шару розкопу 1

Рис. 1.8. Кераміка з культурного шару, фрагменти виробів з глини: 1 — донець горщиків XIV—XVI ст.; 2 — стінок ліпних горщиків

Рис. 1.9. Знахідки з культурного шару, фрагменти виробів з глини: 1 — ліпних стінок горщиків; 2 — ліпних стінок горщиків з різним лінійним орнаментом; 3 — керамічних стінок

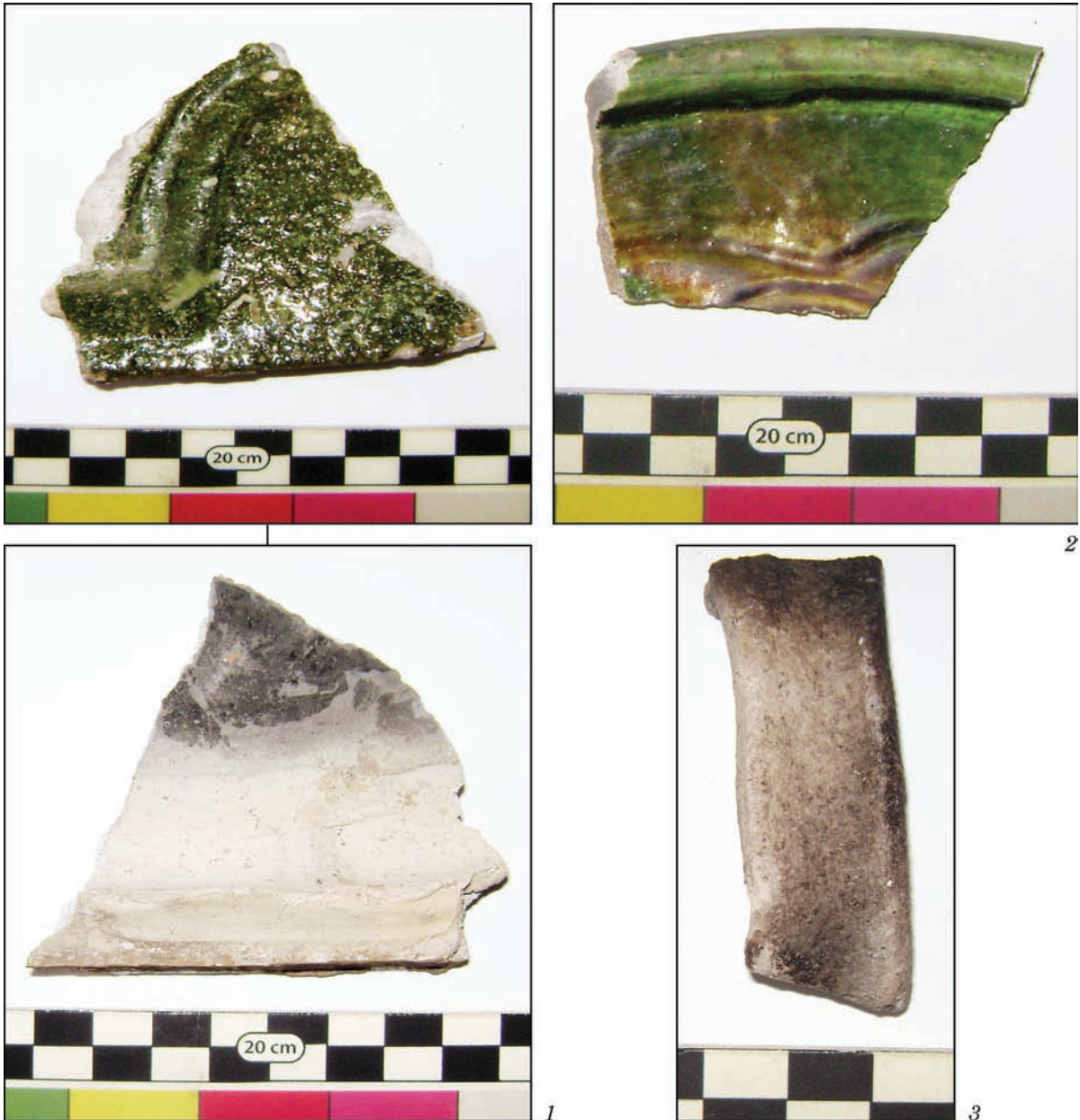

1

2

Рис. 1.10. Фрагменти керамічних виробів XVIII—XIX ст. із заповнення культурного шару: 1 — полив'яного горщика з ручкою; 2 — ручки полив'яної покривки

Рис. 1.11. Речі XVIII—XIX ст., знайдені у заповненні культурного шару розкопу 1, фрагменти виробів з глини: 1 — керамічної поливної пічної кахлі; 2 — поливної миски; 3 — ручки глиняного горщика

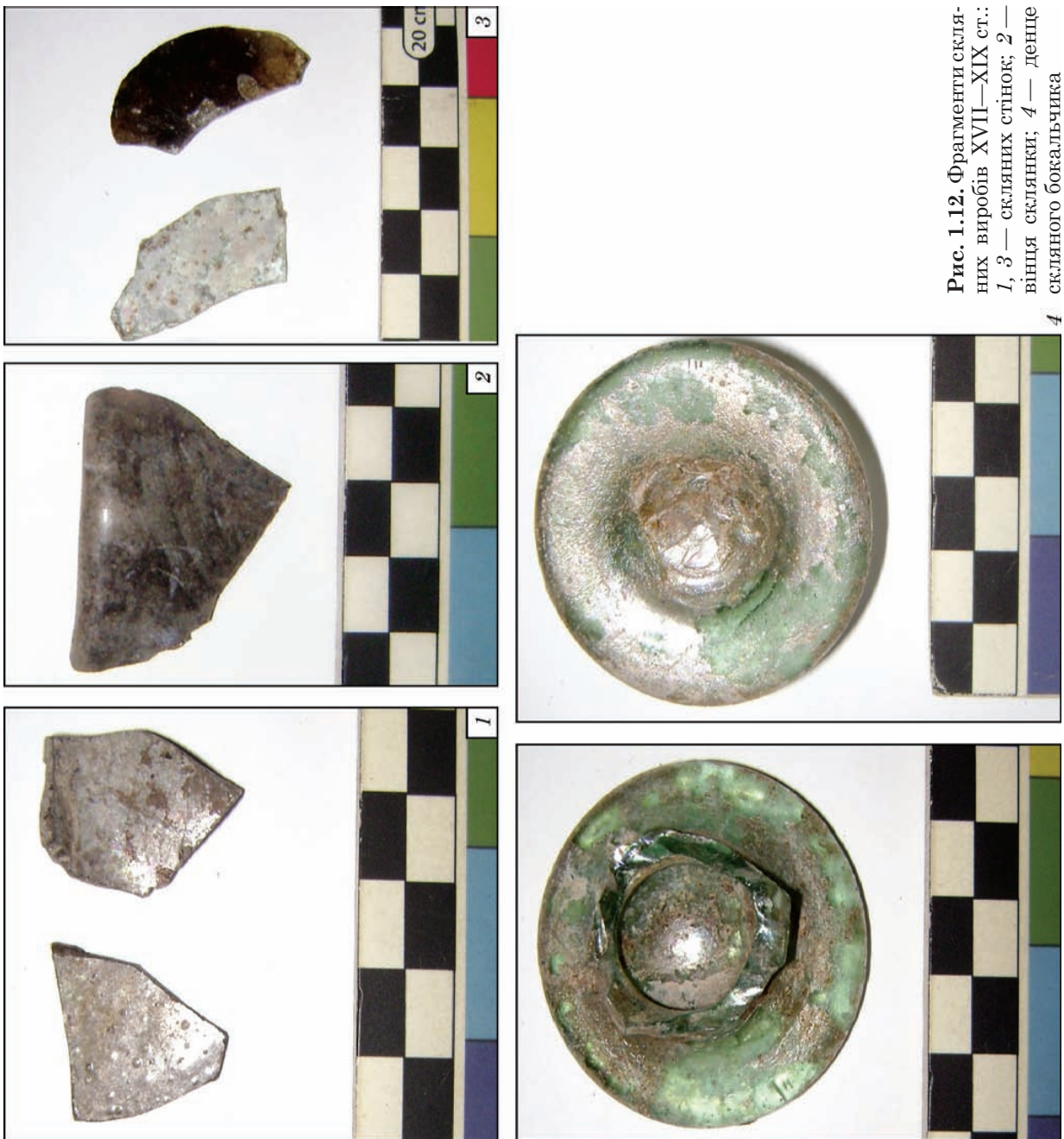

Рис. 1.12. Фрагменти скляних виробів XVII—XIX ст.: 1, 3 — скляних стінок; 2 — вінець склянки; 4 — денце скляного бокальчика

Рис. 1.13. Залізні вироби, знайдені в культурному шарі розкопу 1: 1, 2 — фрагменти залізних ножів; 3 — фрагменти залізного шлаку

Рис. 1.14. Кістки тварин, знайдені у заповненні культурного шару

Рис. 1.15. Плями заповнення від поховальних ям, розташованих у східній частині розкопу 1

Рис. 1.16. Поховання 3 і 4: 1, 2 — № 4 (жіноче); 1, 3 — № 3 (дитяче)

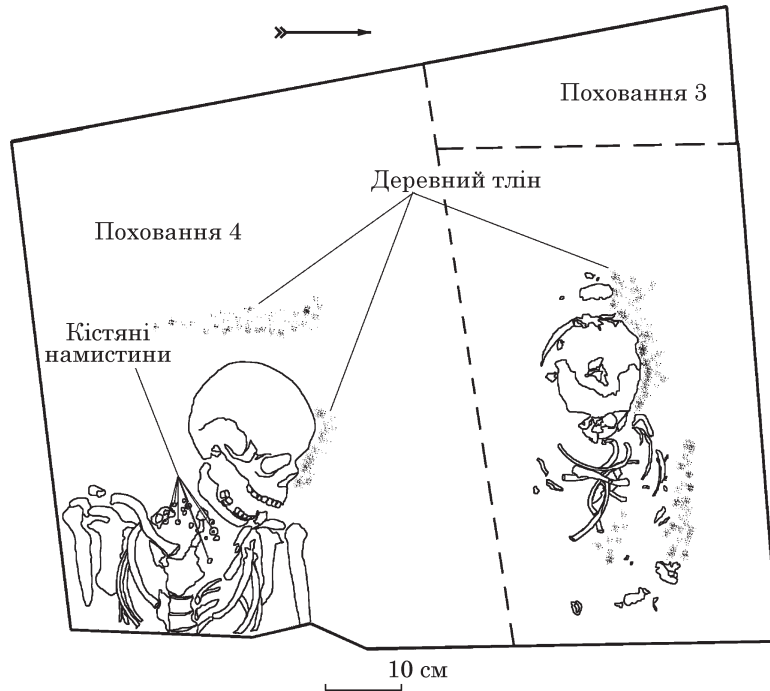

Рис. 1.17. Поховання 3 і 4, креслення

Рис. 1.18. Поховання 3 і 4, елементи: 1 — № 4; 2 — № 3

Рис. 1.19. Кістяні намистини, знайдені на шії кістяка з поховання 4

РОЗДІЛ **2**

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В ІСТОРИЧНІЙ
ЧАСТИНІ
М. ЖИТОМИР
У 2012 р.**

У вересні—жовтні 2012 р. археологічною експедицією ДП «НДЦ ОАСУ» Інституту археології НАН України під керівництвом А. В. Петраускаса спільно з науковими співробітниками відділу досліджень Житомирського обласного краєзнавчого музею були продовжені науково-рятивні археологічні розкопки на Замковій площі (колишній пров. Шолом Алейхема, 7) в центральній частині м. Житомир (рис. 2.1).

Дослідження проводились на ділянці, розташованій у західній частині Замкової площі, за 17—18 м на південний захід від будівлі католицького костелу (рис. 2.2). Роботами охоплено територію відведену під будівництво природничого музею (розкоп 2). При цьому на ділянці розмірами $12 \times 6,5\text{—}7$ м, площею 84 м^2 було проведено археологічні розкопки, на іншій частині, площею 505 м^2 , здійснювався археологічний нагляд.

РОЗКОП 2 представляв собою котлован прямокутної в плані форми, довжиною із півдня на північ — 31 м при ширині із заходу на схід — 19 м, площею 589 м^2 . Для зручності фіксації та опису об'єктів і матеріалів досліджувана площа була розбита на квадрати розмірами 2×2 м. При цьому лінія квадратів, яка іде із півдня на північ позначена літерами від А до Н, а лінія із заходу на схід — цифрами від 1 до 10 (рис. 2.7).

Перед початком робіт будівельники розчистили територію від дерев і чагарників, оконтурили ділянку відведену під забудову і зняли верхній шар ґрунту, який був густо насичений побутовим і будівельним сміттям (рис. 2.3—2.5).

Під час досліджень у межах площі і у зрізах стінок котловану виявлено 6 об'єктів і рештки 4 поховань. Нижче наводимо їх опис. Роботи розпочато на південно-західній ділянці котловану (розкопу), де під час розчистки будівельного сміття зафіксовані культурні нашарування і рештки об'єктів 1 і 2 (рис. 2.6; 2.8—2.9).

Об'єкт 1. Розташований у південно-західній частині котловану в квадратах А—В/1—3 і частково 4. Представляє собою частину підвальної камери, в плані прямокутної форми довжиною — 4 м, шириною 3 м (площа 12 м^2). Частина камери заходить вглиб південної стінки котловану. Південний борт стінки котловану висотою 1,90 м (тут же на куті розташований нульовий репер). З цієї глибини розпочалася розчистка заповнення підвальної камери і доведена до рівня материка на 1,15 м. Таким чином, загальна глибина відносно репера становить 3,05 м (рис. 2.10). На за-

значеній глибині, на рівні денної поверхні, виявлено глиняну долівку із слідами потужного вогнища (плями жовто-гарячого, темно-коричневого і чорного кольорів), на якій спостерігаються круглої форми заглиблення, які врізаються в товщу материка до 0,20 м в глибину, діаметром від 0,15 до 0,30 м, частину з яких можна пов'язувати із стовпчиками (рис. 2.11—2.14). Долівка має ухил із півдня на північ. У південно-східному куту камери виявлено частину ями, яка врізається в борти південної і східної стінок камери завдовжки — 0,95 м, завширшки 0,35—0,48 м, глибиною — 0,45 м. Заповнена ґрунтом темно-сірого кольору, насиченого вугликами і печиною (рис. 2.15—2.17).

У східній частині камери простежується потужний фундамент складений із каміння, скріпленого щільним розчином. Він суттєво відрізняється від фундаменту будівлі, що примикає із півночі і, можливо, з ним безпосередньо не пов'язаний. Кладка завдовжки — 3,25 м і заходить вглиб південної стінки південно-західної частини котловану, завширшки 1,56—2,10 м. Очевидно, що фундамент будівлі належить до іншої, можливо, більш давньої споруди (рис. 2.18—2.19).

У заповнені підвальної камери (культурному шарі) зібрано велику кількість різноманітних артефактів, які можна розділити на декілька хронологічних груп.

Група I. Представлена численними фрагментами вінець, стінок і денць кружального посуду, переважно горщиків, частину з яких за моделюванням вінець можна датувати XII — середини XIII ст., а іншу — другою половиною XIII — XV ст. Вінця на рівні плечей та стінки прикрашені врізним хвилястим або багаторядним лінійним у сполучені з хвилястим орнаментом,

а іноді рельєфним валиком. Денця пласкі без закраїн.

Група II. Більш численна і різноманітна. Найбільш численну категорію знахідок складають фрагменти вінець, стінок, денць, ручок і ніжок кружального посуду, який поділяємо на побутову та архітектурно-декоративну кераміку. За функціональним призначенням можна виділити горщики без або із ручками по боках, що з'єднували вінець із плечем або краєм тулуба (рис. 2.5; 2.10; 2.14; 2.22, 1; 2.23, 1). Серед них горщики з високими відігнутими назовні віncями, які по середині прикрашені чітко вираженим або сплющеним рельєфним валиком середини — другої половини XVII ст. Поверхня рівна, чиста або покрита нагаром. Переважно не орнаментована, іноді поверхня прикрашена врізним лінійним орнаментом або багаторядним лінійним орнаментом нанесеним на поверхню брунатно-червоною мінеральною фарбою (рис. 2.22, 4—5). Окремі екземпляри із середини і частково ручка покриті поливою темно-зеленого кольору (рис. 2.22, 10; 2.23, 4).

Виділяються також фрагменти верхніх частин мисок з опуклими боками або із зломом по середині тулуба у вигляді ребра (рис. 2.22, 8, 13, 16—17; 2.23, 7—10). В одному випадку миска декорована псевдоручкою прямокутної форми (рис. 2.2, 11).

У межах підвальної камери знайдені цілі й фрагментовані частини керамічних тютюнових люльок XVII—XVIII ст. без або декоровані штампованим, геометричним у сполучені із рослинним орнаментом (рис. 2.26).

Одна із них брунатно-коричневого кольору із лощеною поверхнею з клеймом в овальному картуші на боку, очевидно, турецький або причорноморський імпорт (рис. 2.26, 1).

Залізні вироби представлені уламком квадратного у перетині прута, довгого, загостреного до верху клина з бічними шипоподібними виступами, ножа з довгим черешком, уламком цвяха і кінською підковою (рис. 2.27, 1—2, 4—6).

Окремо, слід виділити уламок підпрямокутної загостреної до низу мідної пластини, що нагадує лезо ножа (рис. 2.27, 3).

Під час розкопок знайдені численні уламки шлаку (рис. 2.28, 12) та різноманітних скляних виробів: горлових частин пляшок (рис. 2.28, 2), посудин типу штофів (рис. 2.28, 1, 4), аптечної тари (рис. 2.28, 7), плоских або із обмеженою поверхнею склянок (рис. 2.28, 3, 8—9, 11), фрагмент округлого із потовщеним загнутим у середину краєм віконця (рис. 2.28, 14) та інше (рис. 2.28, 5—6, 10, 13).

Знайдені також череп, зуб і кістки тварин (рис. 2.29, 1, 3, 6), уламок глиняної прямокутної ручки (рис. 2.29, 2), кремінець підквадратної форми із слідами ретушування по краях, можливо збройовий (рис. 2.29, 4) та уламок пірофілітового сланцю (рис. 2.29, 5).

Виділяються також фрагменти посуду типу макітри із Г-подібним відігнутим назовні широким потовщенням краєм (рис. 2.22, 6), глечиків із довгими майже вертикальними вінцями, край яких іноді прикрашений заціпами (рис. 2.22, 6; 2.23, 5, 14), кухлем (рис. 2.22, 9), фрагментом посуду із наскрізними отворами, очевидно, друшляк або цідильник (рис. 2.22, 7), фрагментами покришок (рис. 2.23, 12—13), уламками посудин типу двійнят чи трійнят (рис. 2.23, 11), а також фрагментами цільних або пустотілих потовщених фігурних ручок (рис. 2.22: 18—19, 20—22; 2.23, 15—16), та ніжок від посуду типу сковорідок або ринок (рис. 2.23, 17).

Чималу кількість знахідок становлять фрагменти глиняного підполив'яного посуду прикрашеного різнокольоровими фарбами, переважно у внутрішньому полі, у вигляді хвилястих, горизонтальних ліній, геометричного та рослинного орнаментів (рис. 2.24). Цікаве в цій групі знахідок денце посудини із середини покрите темно-коричневою поливою. На поверхні із середини циркульний орнамент біло-жовтою фарбою у вигляді спіралі. На поверхні плоскої частини денця ззовні майже посередині напис тією ж фарбою, що нагадує арабську в'язь (рис. 2.24; 2.27).

У заповненні об'єкту також знайдені фрагменти архітектурно-декоративної кераміки — пічні кахлі квадратних або прямокутних обрисів, коробчастої конструкції, прикрашені на лицевій частині рельєфним геометричним або рослинним орнаментом (рис. 2.25).

Серед керамічних виробів примітною є знахідка декоративної частини глиняного виробу або іграшка, що представляє собою схематизоване зображення домашньої тварини — свині (рис. 2.29, 7).

Об'єкт 2. Розташований у південно-західній частині котловану, впритул до об'єкту 1, в квадратах Б—Е / 1—3 і частково 4 (рис. 2.30). Представляє собою частину підвального приміщення в плані прямокутної форми, витягнутої із півдня на північ, довжиною (з урахуванням зовнішніх стін) — 8,8 м, шириною 6,7—7,2 м (площа близько 63,36 м²). Внутрішня камера завдовжки — 5,8 м, завширшки 4—4,25 м (площа близько 24,65 м²). Збереглися фундаменти з міжстінними арками, а зверху частина цегляної кладки цокольної частини будівлі (рис. 2.31—2.32). Стіни завтовшки 1,20—1,55 м. У східній і північній (дещо нижче на 0,20—0,30 м) стінках

камери на рівні фундаменту зафіксовані міжстінні переходи прямокутних обрисів, з широкими напівсферичними цегляними склепінням зверху (завтовшки 0,50 м), завширшки 3—3,25 м і висотою 1,5—1,6 м (рис. 2.37—2.39).

Фундамент викладений із каменю, а стіни із цегли. У декількох місцях вибірково здійснено обміри цегли, з якої зведені стіни споруди і склепіння арки. Цегла жовто-коричневого кольору, прямокутної в плані форми, завдовжки 29—31 см, завширшки 15—16 см і завтовшки 5,5—6 та 7—7,5 см.

Розкопки у межах внутрішньої камери розпочалися на глибині 0,40—0,70 м від рівня сучасної поверхні або 0,90—1 м від відмітки нульового реперу. Заповнення камери у верхній частині представляє шар побутового і будівельного сміття, а на рівні верхньої частини кам'яного фундаменту — темно-сірий, місцями щільний, дещо утрамбований ґрунт, насичений різноманітними артефактами.

На різних глибинах по всій площі внутрішньої камери об'єкту 2 на рівні денної поверхні спостерігалися округлі, підпрямокутні або аморфної форми заглиблення, частину яких (8) можна пов'язувати із стовпчиковими ямками (рис. 2.33—2.34). Окремі із них, особливо в центральній, західній та східній частинах камери можна певною мірою пов'язати із спорудою напевно каркасно-стовпою конструкції, витягнутої із півдня на північ. Північна частина заходить під фундамент північної стінки об'єкту 2. У плані прямокутної форми завдовжки понад 3 м, завширшки — 3,40 м. Долівка нерівна з ухилом із півдня на північ, глибиною 2,30—2,40 м від сучасної поверхні (рис. 2.35—2.36).

З метою з'ясування рівня залягання міжстінних переходів (арок) зроблено зачистку північної та східної частин

внутрішньої камери до глибини 1,3 м і доведено до глибини 3,35 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2.40—2.41).

У заповненні підвальної камери (культурному шарі) в межах об'єкту 2 зібрані численні артефакти, які можна розділити на декілька хронологічних груп.

Група I. Представлена фрагментами вінець, стінок, донець кружального посуду давньоруського часу. За моделюваннями вінець окремі з них можна датувати IX—X ст. Вони мають плаский, зрізаний навкоси край вінець (рис. 2.16; 2.42). Найвні фрагменти верхніх частин горщиків з манжетоподібними вінцями X—XI ст. (рис. 2.42, 1, 15). Переважна більшість представлена фрагментами відігнутих назовні вінець, що мають закручені до середини валикоподібні потовщення XII—XIII ст. (рис. 2.42, 2, 4—5, 8—10, 12—14, 17, 19—21; 2.43, 12—13, 15—16), прикрашені на рівні плечей врізним хвилястим у сполученні із багаторядним лінійним орнаментом. На одному із донець горщика виявлено рельєфне клеймо у вигляді двох кіл, вписаних один в одного (рис. 2.43, 17).

До цієї групи слід також віднести залізну пряжку (рис. 2.50, 6), уламки точильних каменів (рис. 2.53, 1—3), три пірофілітових пряслиця (рис. 2.53, 5—7), кістяні голку із наскрізним отвором під нитку (рис. 2.54, 1), дві проколки із загостреними до низу кінцями (рис. 2.54, 2—3), які можна датувати у межах X — середини XIII ст.

Група II. Презентована фрагментами вінець, стінок і донець кружального посуду, який за моделюваннями верхніх частин, характером обробки поверхні, складом домішок у тісті та формою близькі до зразків посуду другої половини XIII — XV ст. Переважна більшість із них за функціональним призначенням належать до горщи-

ків (рис. 2.42, 3, 6, 11, 18; 2.43, 1—3, 5, 9—11; 2.45, 3). У наборі, порівняно із попереднім періодом, з'являються банкоподібні ребристі посудини (рис. 2.43, 4, 6—8) та, можливо, пічні кахлі (рис. 2.43, 14).

Група III. Найчисельніша й найрізноманітніша. Серед керамічного посуду виділяються горщики без або із ручками по боках (рис. 2.44, 1—2, 4—8, 11—12; 2.45, 1—2, 5—11, 21—22) прикрашені іноді розписом, врізним лінійним орнаментом, защипами по краю вінець, рельєфним валиком по середині вінець іноді розчленованого косими насічками та пролощеним геометричним орнаментом (рис. 2.44, 2, 4—5, 7, 11—12; 2.45, 1, 6—11, 17, 21—22). Виділяється приземистий банкоподібний посуд з високими, майже вертикальними вінцями і опуклими боками (рис. 2.44, 9), глечики з довгими прямими заокругленими ззовні потовщеними, іноді прикрашені защипами вінцями (рис. 2.44, 3; 2.45, 2, 4, 12), мисок із ребристим заламом по середині (рис. 2.44, 10, 14—17; 2.45, 18), глиняні посудини типу «пательні» з низьким, прикрашеним защипами або високим бортом (рис. 2.44, 13; 2.45, 13), невеличкі чашеподібні посудинки (рис. 2.46, 2), денце та основи конічної форми глиняних кухлів, поверхня одного із них покрита поливою (рис. 2.46, 5), уламок верхньої циліндричної частини, можливо, свічника (рис. 2.46, 7). Знайдені також фрагменти пласких, конічних, округлих, рельєфних цільних та округлих, іноді пустотілих ручок (рис. 2.45, 20, 23—26).

Серед керамічних виробів виділяється фрагмент глиняної чашеподібної л'ячки (рис. 2.45, 29), і невеличка нижньої частини, можливо, тигелька (рис. 2.45, 30).

Зібрано також фрагменти глиняного підполив'яного посуду, покритого

різнокольоровими візерунками геометричного і рослинного орнаменту, горизонтальними і хвилястими лініями (рис. 2.47). Серед них можна виділити тарілки (рис. 2.47, 1), миску (рис. 2.47, 10) і, можливо, глечика (рис. 2.47, 2, 4).

Архітектурно-декоративна кераміка представлена фрагментами пічних кахлів коробчастої конструкції, лицева частина яких прикрашена геометричним або рослинним орнаментом (рис. 2.48, 1—11, 13), уламками трапецієподібних румп (рис. 2.45, 27; 2.48, 12) і, можливо, фігурним підтрикутної форми елементом декору домашнього комина (рис. 2.48, 14).

У заповнені підвальної камери у межах об'єкту 2 знайдено серію фрагментованих, різноманітних керамічних тютюнових люльок без або прикрашених рельєфним, штампованим геометричним або рослинним орнаментом (рис. 2.49). На одній із люльок, очевидно, імпортній, на боковій частині тульї, виявлено рельєфне, округлої форми клеймо (рис. 2.49, 7).

Залізні вироби представлені фрагментами лез ножів (рис. 2.50, 2—4), ножиць (рис. 2.50, 1), підковок (рис. 2.50, 7—8, 10—11), кільця (рис. 2.50, 9), цвяхами, фрагментом оковки дерев'яної лопати та інше. У заповнені також знайдені залізні шлаки, що дають підстави для припущення щодо наявності неподалік, можливо, поблизу яру, виробничого металообробного комплексу типу кузні.

На площі підвальної камери знайдені також вироби із кольорових металів. В їх числі уламок мідного стрижня (рис. 2.51, 8), серцеподібного пластинчастого виробу (рис. 2.51, 9), бронзових округлих із петелькою та квадратного гудзиків (рис. 2.51, 1—4) та персня із щитком (рис. 2.51, 7).

Тут також знайдені свинцеві, можливо, торговельні або товарні плом-

би, одна з рельєфними відбитками (рис. 2.51, 5—6) та кулю округлої форми (рис. 2.51, 10).

У культурному шарі у межах об'єкту 2 знайдено 6 мідних монет польського та російського карбувань XVII—XVIII ст. Їх визначення здійснював кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України Г. А. Козубовський.

1. Річ Посполита, Сигизмунд III (1587—1632), монетний двір Краків, солід коронний (16(?) р. (рис. 2.52, 3).

2. Річ Посполита, Август III (1737—1763), гріш коронний 1753 (?) (рис. 2.52, 4).

3. (?) можливо річ Посполита (?), Австрія (?), XVIII ст. (рис. 2.52, 1).

4. (?) за розміром солід XVIII ст. (рис. 2.52, 5).

5. (?) Не визначено (рис. 2.52, 6).

6. Російська імперія. Анна Іоанівна (1730—1740), деньга 1737 р. (рис. 2.52, 2).

Знайдені також три крем'яні вироби із слідами обробки, ретушування, трапецієподібної та аморфної обрисів, які, можливо, використовували для зброї або ручних кресал (рис. 2.53, 4).

До третьої групи слід зарахувати й кістяний гудзик округлої форми із п'ятьма наскрізними отворами (рис. 2.54, 4).

Із культурного шару походять й різноманітні скляні вироби: ф-ти пляшок з невисоким пласким або рельєфним відігнутими назовні вінцями (рис. 2.55, 1—2, 4), нижні частини підпрямокутних обрисів посуду типу штофів (рис. 2.55, 3, 6), фрагмент денця ограненої склянки (рис. 2.55, 5), довга горлова частина з рельєфним потовщенням зверху пляшки (рис. 2.55, 7), денце, можливо, бокалу (рис. 2.55, 8), ручками та ніжками від бокалів.

Загалом об'єкти 1 і 2 становили переважно підвальну і частково цо-

кольну частину цегляного будинку на кам'яному підмурку, появу якого згідно картографічних матеріалів відносно до першої третини XIX ст.

Наявність потужної кам'яної кладки у південно-західній стінці котловану, можливо, пов'язувати з іншою будівлею, про що свідчить характер кладки, каміння і розчин, що їх з'єднував. Він суттєво відрізняється з прилеглої з півночі цегляної будівлі. Визначити точну дату його появи доволі важко, але на картографічних матеріалах 1830—1840-х рр. він вже є і позначений в експлікації як будинок єпископа.

Під час здійснення археологічного нагляду за земляними роботами на іншій площі котловану, а також східного, південно-східного, північного та північно-східного зрізів стінок котловану на різних частинах було виявлено чотири об'єкти, рештки ґрунтових поховань.

Об'єкт 3. Виявлений у зрізі східної стінки південно-східної частини котловану у межах квадратів Д—Е/10 (рис. 2.7), за 12 м на схід від північно-східної частини об'єкту 2 та за 95—10 м на північ від південно-східного кутка котловану (рис. 2.57).

Залягав на глибині 3,05—3,15 м від рівня сучасної поверхні в шарі темносірого гумусованого ґрунту насиченого уламками перепаленого каміння, вугликів, печини, кісток тварин, уламків глиняного посуду, вузьких прошарків вугілля і попелу (рис. 2.56, 1; 2.58).

Об'єкт витягнутий із півдня на північ довжиною близько 2,8 м. У південній частині виділяється скупчення перепаленого каміння, можливо, розвал печі-кам'янки завдовжки 1,65 м, високою 0,55—0,70 м (рис. 2.59).

У розвалі печі і заповнені об'єкту, чітких меж якого встановити не вдалося, виявлені фрагменти кружаль-

ного посуду, зокрема вінця із закрученими до середини валикоподібними потовщеннями, які можна за моделюванням вінець датувати у межах XII — середини XIII ст. і уламок червонувато-коричневої невеличкої посудини (рис. 2.66).

Об'єкт 4. Виявлений у зрізі східної стінки північно-східної

частини котловану у межах квадратів І—Й / 10, за 7,9 м на північ від об'єкту 3 та за 7,7 м на південь від північного кутка північно-східної частини котловану (рис. 2.7).

Залягав на глибині 3,7—4 м від рівня сучасної поверхні в шарі темно-сірого з чорним відтінком гумусованого ґрунту (рис. 2.56, 3). У верхній частині заповнення простежується прошарок глини, який нижче підстеляє ґрунт темно-коричневого кольору. У профілі стінки простежується котлован заглиблений у лесовий ґрунт споруди, витягнутої із півдня на північ завдовжки близько 3 м. Заповнення потужністю від 0,90 м (південна частина) до 1,20 м (північна частина), насичене вугликами, печиною, дрібними камінцями, кістками тварин (рис. 2.61). Знайдено, зокрема, уламок верхньої частини горщика з коротким відігнутим назовні вінчиком. Край плоский, зрізаний навскоси до середини, діаметр вінчика близько 20 см. Поверхня під

вінчиком прикрашена врізним хвилястим, а нижче по тулубу багаторядним лінійним орнаментом (рис. 2.62).

Об'єкт 5. Виявлений у зрізі східної стінки північно-східної частини котловану у межах квадрату К / 10 (рис. 2.7), за 1,40—1,45 м на північ від об'єкту 4 та за 5 м на південь від північного кутка північно-східної частини котловану.

Залягав на глибині 3,2—3,4 м від рівня сучасної поверхні в шарі темно-сірого з чорним відтінком ґрунту

(рис. 2.56, 4). Підпрямокутних обрисів, витягнуте із півдня на північ довжиною 1,30. У південній частині простежується потужний шар перепаленої глини жовтогарячого з червонуватим відтінком і скупчення каміння висотою 0,45—0,55 м (рис. 2.63—2.64). Знахідок не виявлено.

Об'єкт 6. Виявлений у зрізі північної стінки північно-східної частини котловану у межах квадрату Н / 6—7 (рис. 2.7), за 7,4—7,5 м на північний захід від об'єкту 5 та за 5,5—5,6 м на захід від північного кутка північно-східної частини котловану (рис. 2.65).

Залягав на глибині 4—4,10 м від рівня сучасної поверхні, в шарі темно-сірого гумусованого ґрунту, що виділяється на фоні світло-жовтого лесового материкового ґрунту. У профілі простежується котлован споруди підпрямокутних обрисів завдовжки 2,9—3 м. Заповнення, особливо у східній частині, густо насичене перепаленою жовтогарячого кольору з червонуватим відтінком глиною, вугликами, шматками згорілого дерева і перепаленого каміння (рис. 2.66—2.68).

У західній частині споруди виявлено розвал печі-кам'янки, викладеної із кам'яних брил червоного, темно-сірого та сірого із жовтим відтінком кольорів, різних розмірів і форм. Витягнута по лінії захід—схід завдовжки 1,15 м, висотою 0,45—0,70 м. Черинь печі, частина якого вціліла, викладена із каміння з плоскою поверхнею, завширшки 0,45—0,50 м (рис. 2.69—2.72). У розвалі печі і заповненні виявлені фрагменти глиняного посуду.

Вище над пічкою, а також за декілька метрів на схід у зрізі північної стінки котловану простежуються сліди заповнень інших споруд. Та що над пічкою більш пізнього походження, а примикаючи зі сходу розташовувалася дещо нижче (рис. 2.65; 2.69).

Поховання 1. Виявлене у зрізі східної стінки північно-східної частини котловану у межах квадратів М—Н / 10 (рис. 2.7). Залягає на глибині 2,05 м від сучасної поверхні, за 1 м на південь від північного кутка північно-східної частини котловану і за 4 м на північ від об'єкту 5 (рис. 2.56, 5). У шарі ґрунту чітко простежується західна частина поховання — верхня частина людського черепа, який лежав на дошці нижньої частини дерев'яної труни завширшки 0,40 м, завтовшки 5—6 см (рис. 2.73, 1; 2.74). Небіжчик похований за обрядом трупопокладення у підпрямокутній в профілі ямі (рис. 2.73, 2), завширшки близько 0,60—0,70 м, головою на захід. Знахідок не виявлено.

Поховання 2. Виявлене під час вирівнювання східної стінки котловану та вибірки ґрунту у межах північної частини квадрату Е / 10 (рис. 2.7), за 20 м на південь від поховання 1 та за 9,8—10 м на північ від південного кутка південно-східної частини котловану.

Залягає на глибині 2,9—3 м від рівня сучасної поверхні, над об'єктом № 3, вище верхньої кромки печі-кам'янки на 10—15 см (рис. 2.56, 2; 2.75; 2.76). Розкрито західну частину поховання — людський череп, під яким простежувалися уламки нижньої дошки дерев'яної труни завширшки 0,40 м, завтовшки 1—1,1 см (рис. 2.77—2.78). Небіжчик похований за обрядом трупопокладення, головою на захід. Знахідок не виявлено.

Поховання 3. Виявлене у зрізі південної стінки південно-східної частини котловану у межах квадрату А / 9

(рис. 2.7), за 9,8—10 м на південь від поховання 2 та за 1,5 м на захід від південного кутка південно-східної частини котловану.

Залягає на глибині 1,74 м від сучасної поверхні (рис. 2.79). Збереглася частина хребта, що лежав по лінії орієнтованій віссю схід—захід (рис. 2.80). Західна частина поховання, де, очевидно, розташовувався череп, була зруйнована під час закладення фундаменту цегляної будівлі більш пізнього походження. Знахідок не виявлено.

Поховання 4. Виявлене випадково під час остаточної зачистки і нівелювання долівки котловану у межах квадрату Й / 3 (рис. 2.81). Повністю зруйноване. Залишився лише людський череп (рис. 2.82). Глибину залягання, орієнтацію небіжчика та інші деталі поховання на жаль встановити не вдалося.

Хоча в межах поховань, розкритих лише частково, знахідок не виявлено, вони, очевидно, різночасові. Підставою для такого припущення є різниця у рівнях їх залягання. Принаймні встановлено щонайменше три рівня поховань на глибинах 1,74 м, 2,05 м та 2,9—3 м. Останній, очевидно, давніший, а перший та другий відповідно пізніші.

Їх появу на цій території, можливо, пов'язувати з функціонуванням католицького костелу і орієнтовно датувати часом в межах XV (згадка про костели в описі Житомирського замку 1552 р., які згоріли і були спустошені на 80 років раніше, тобто у 1472 р.) — серединою — третьою чвертю XVIII ст. (надмогильна плита 1750 р.).

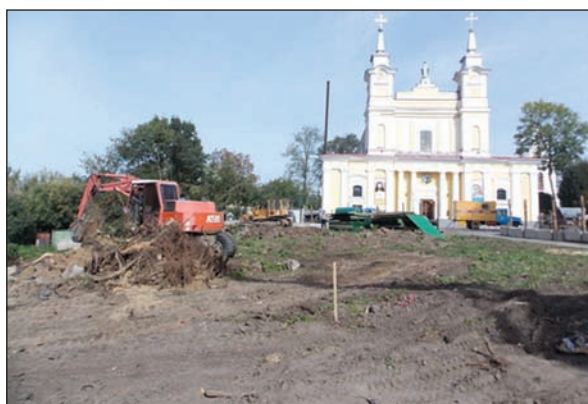
Рис. 2.1. Ситуаційний план місця розташування досліджуваної території у центральній частині м. Житомир в районі Замкової площі

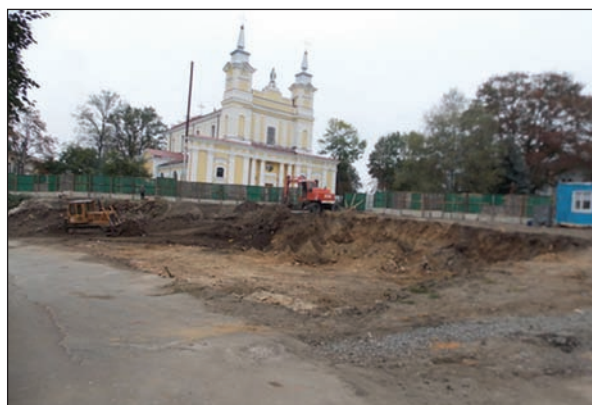
Рис. 2.2. Район Замкової площі в центральній частині м. Житомир

Рис. 2.3. Вигляд на ділянку в західній частині Замкової площі до початку розкопок, вигляд зі сходу

Рис. 2.4. Підготовчі роботи на досліджуваній ділянці у вересні 2012 р., вигляд із південного заходу

Рис. 2.5. Звільнення ділянки від побутового і будівельного сміття, оконтурення котловану в зоні будівництва, вигляд із південного заходу

Рис. 2.6. Початок досліджень у південно-західній частині ділянки котловану, вигляд із північного сходу

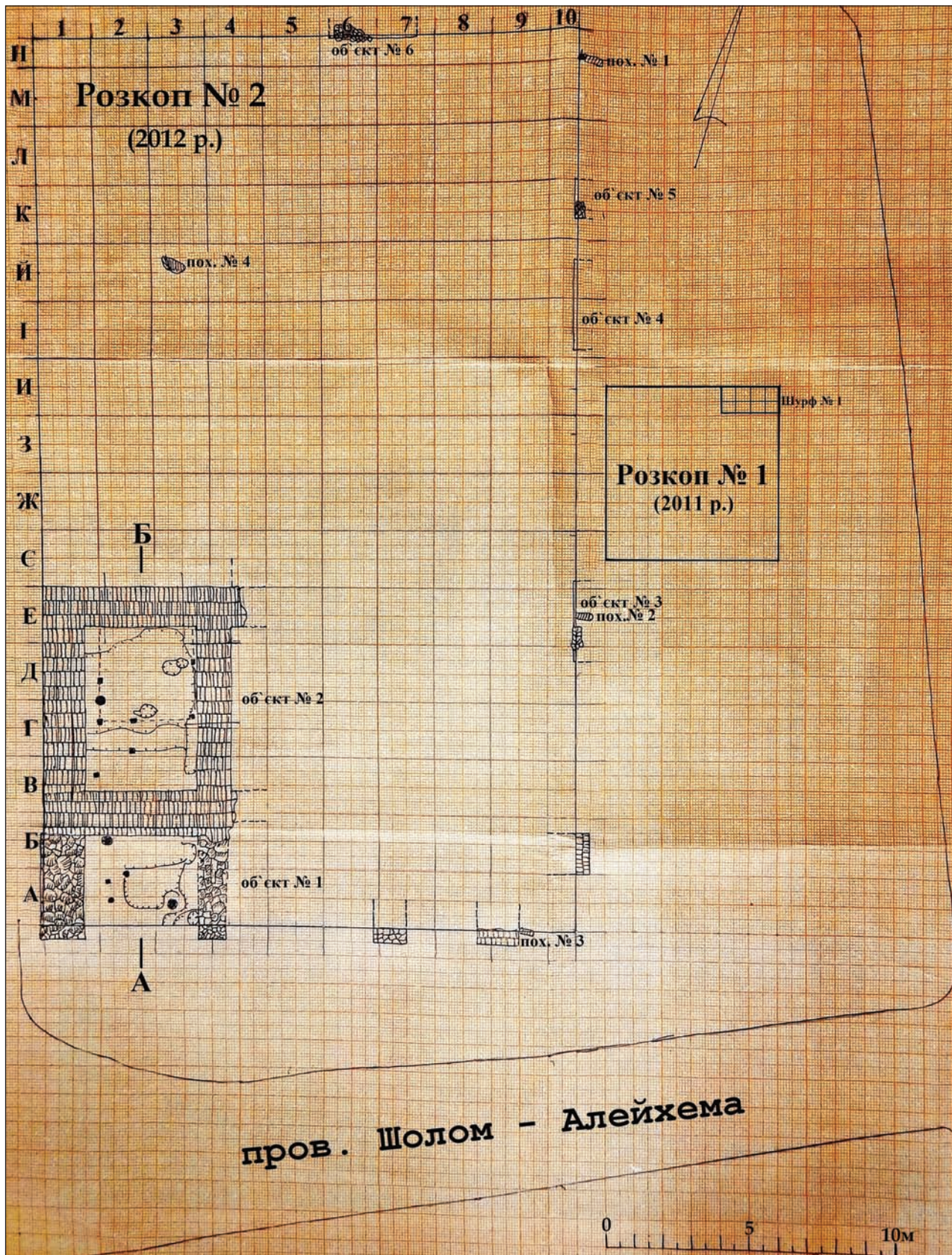

Рис. 2.7. Загальний зведений план розкопу 2 у межах будівельного котловану в західній частині Замкової площі

Рис. 2.8. Початок робіт на південно-західній ділянці котловану, вигляд із північного заходу

Рис. 2.11. Зачистка дна у межах об'єкту 1 на південно-західній ділянці котловану, вигляд із півдня

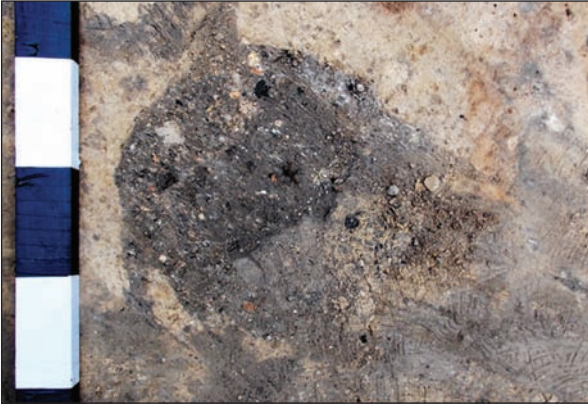
Рис. 2.9. Продовження робіт на південно-західній ділянці котловану, вигляд із північного сходу

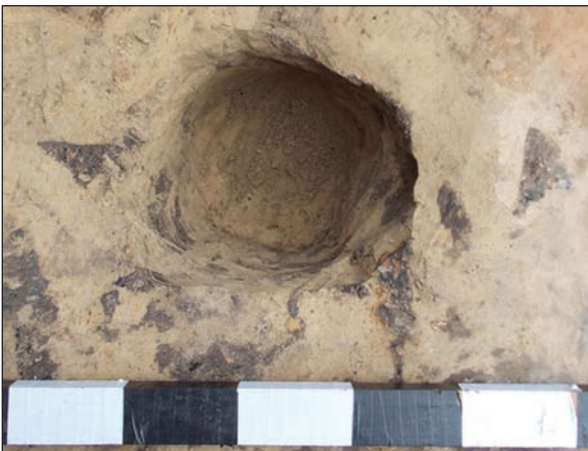
Рис. 2.12. Об'єкт 1 у межах південно-західної ділянки котловану, вигляд із заходу

Рис. 2.10. Стратиграфія зрізу південної стінки південно-західної ділянки котловану, вигляд із півночі

Рис. 2.13. Заповнення стовпчикової ямки у західній частині об'єкту 1, вигляд із півдня

Рис. 2.14. Стовпчикова ямка у західній частині об'єкту 1 після розчистки, вигляд із півдня

Рис. 2.15. Яма у південно-східній частині об'єкту 1, вигляд із півночі

Рис. 2.16. Яма у південно-східній частині об'єкту 1, вигляд із півночі

Рис. 2.17. Яма у південно-східній частині об'єкту 1, вигляд зі сходу

Рис. 2.18. Кам'яний фундамент у західній частині об'єкту 1, вигляд зі сходу

Рис. 2.19. Кам'яний фундамент у західній частині об'єкту 1, вигляд із північного сходу

Рис. 2.20. Кам'яний фундамент у західній частині об'єкту 1, вигляд із півночі

Рис. 2.21. Глиняний посуд із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

Рис. 2.22. Глиняний посуд XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

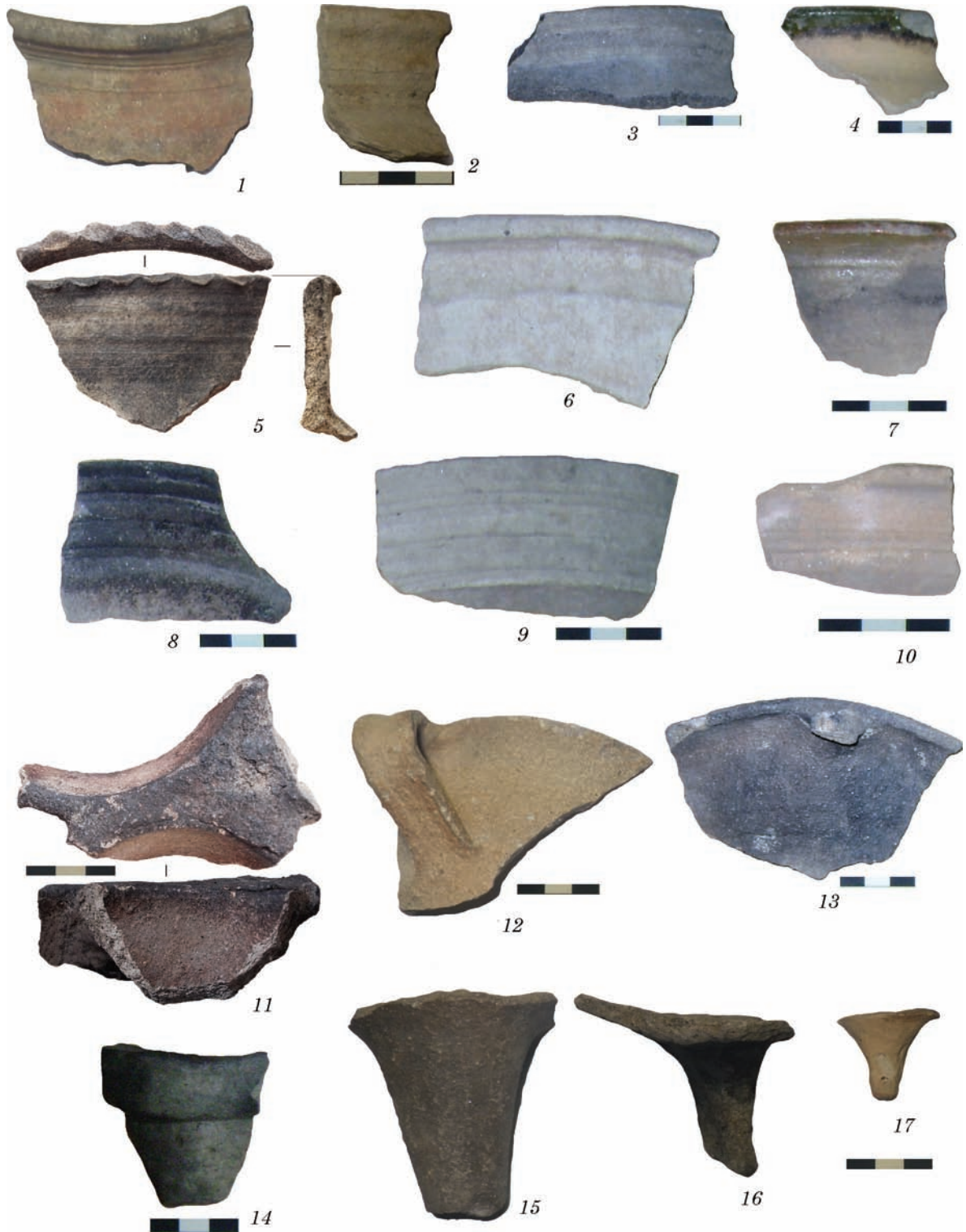

Рис. 2.23. Глиняний посуд XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

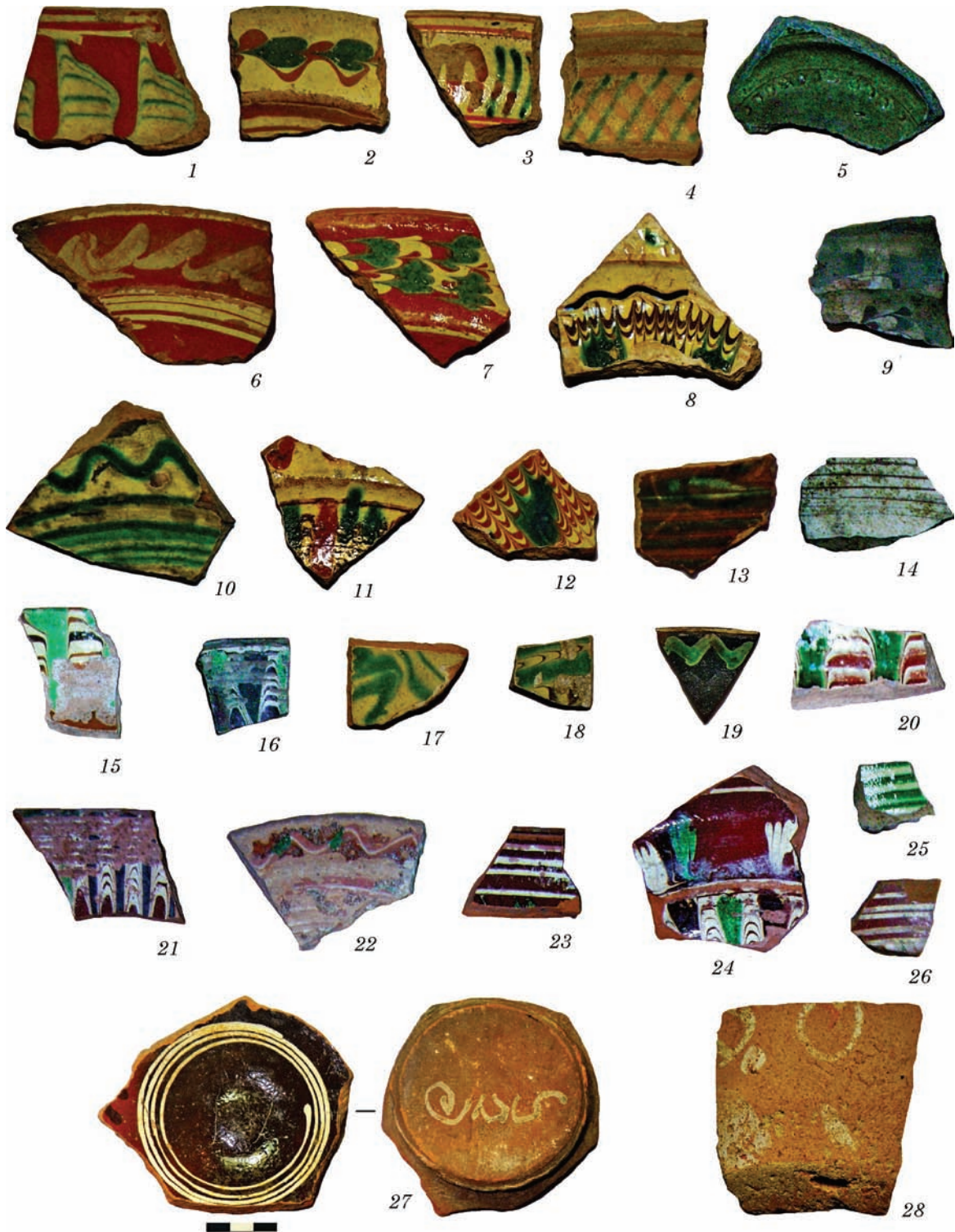

Рис. 2.24. Фрагменти полив'яного посуду XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

Рис. 2.25. Фрагменти пічних кахлів XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

Рис. 2.26. Керамічні тютюнові люльки XVII—XVIII ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

Рис. 2.27. Залізні вироби із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

Рис. 2.28. Скляні вироби із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

Рис. 2.29. Знахідки із культурного шару підвальної камери об'єкту 1

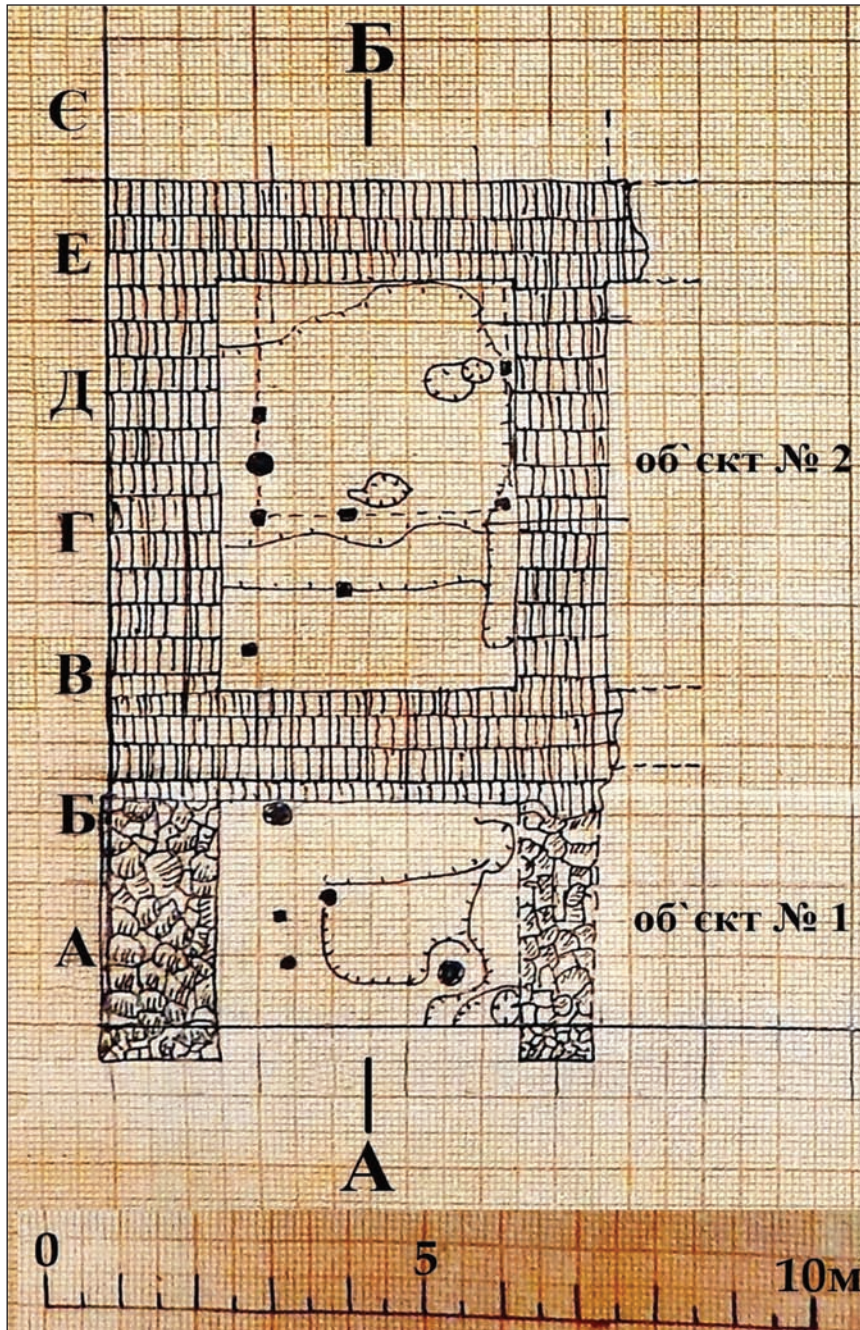

Рис. 2.30. Загальний план об'єктів 1 і 2 у південно-західній частині розкопу 2

Рис. 2.31. Об'єкт 2 у південно-західній ділянці котловану, вигляд із північного сходу

Рис. 2.32. Роботи на об'єкті 2, вигляд із північного сходу

Рис. 2.33. Зачистка денної поверхні в підвальній камері у межах об'єкту 2, вигляд із заходу

Рис. 2.34. Підвальна камера у межах об'єкту 2 після зачистки денної поверхні, вигляд із півдня

Рис. 2.35. Рештки споруди у межах об'єкту 2, вигляд із півночі

Рис. 2.36. Рештки споруди у межах об'єкту 2, вигляд із заходу

Рис. 2.37. Розчистка міжстінних переходів із цегляними склепіннями у межах об'єкту 2, вигляд із південного заходу

Рис. 2.40. Результати розчистки міжстінних переходів із цегляними склепіннями у межах об'єкту 2, вигляд із південного заходу

Рис. 2.38. Розчистка міжстінних переходів із цегляними склепіннями у межах об'єкту 2, вигляд із заходу

Рис. 2.39. Результати розчистки міжстінних переходів із цегляними склепіннями у межах об'єкту 2, вигляд із півдня

Рис. 2.41. Склепінчаста конструкція фундаменту будівлі у межах об'єкту 2, вигляд із південного заходу

Рис. 2.42. Глиняний посуд із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.43. Глиняний посуд із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.44. Глиняний посуд XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.45. Глиняний посуд і вироби XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.46. Глиняний посуд і вироби XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

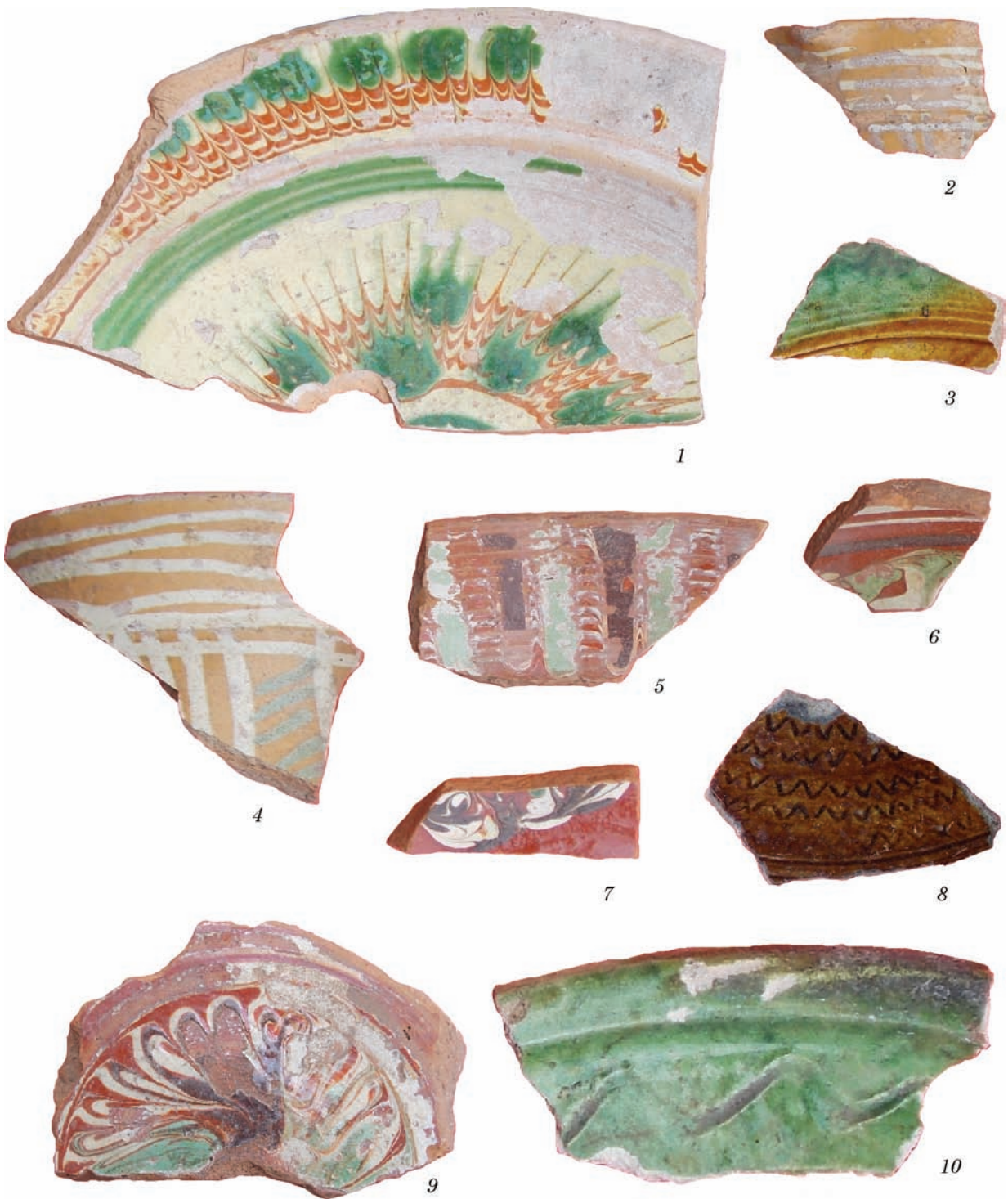

Рис. 2.47. Полів'яний посуд XVIII—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис.2.48. Фрагменти пічних кахлів XVI—XIX ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.49. Керамічні люльки XVII—XVIII ст. із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.50. Залізні вироби із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.51. Вироби із кольорових металів і свинцю із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.52. Вироби із кольорових металів і свинцю із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.53. Кам'яні вироби із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.54. Кістяні вироби із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

Рис. 2.55. Скляні вироби із культурного шару підвальної камери об'єкту 2

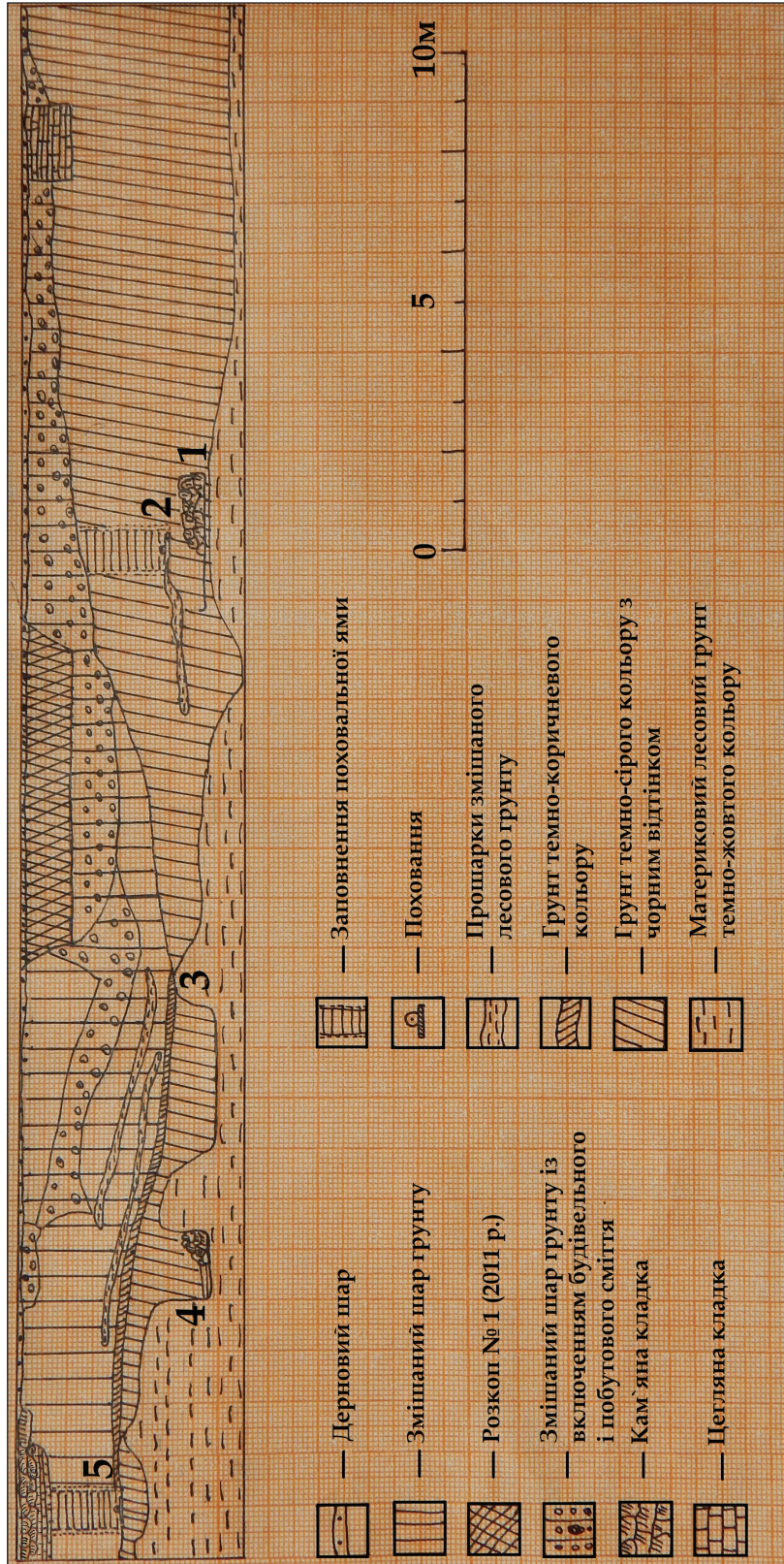

Рис. 2.56. Профіль східної стінки будівельного котловану (розкоп 2): 1 — об'єкт 3; 2 — поховання 2; 3 — об'єкт 4; 4 — об'єкт 5; 5 — поховання 1

Рис. 2.57. Об'єкт 3 у зрізі східної стінки південно-східної частини котловану, вигляд із південного заходу

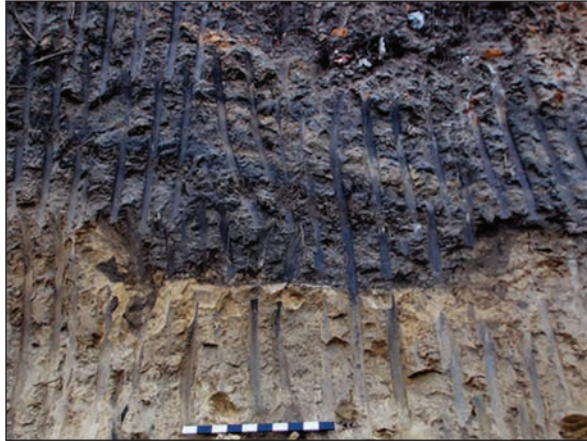

Рис. 2.58. Об'єкт 3 після зачистки, вигляд із заходу

Рис. 2.59. Рештки печі-кам'янки в об'єкті 3, вигляд із заходу

Рис. 2.60. Фрагмент глиняної посудини із заповнення об'єкту 3

Рис. 2.61. Об'єкт 4 у зрізі східної стінки північно-східної частини котловану, вигляд із заходу

Рис. 2.62. Фрагмент глиняної посудини із заповнення об'єкту 4

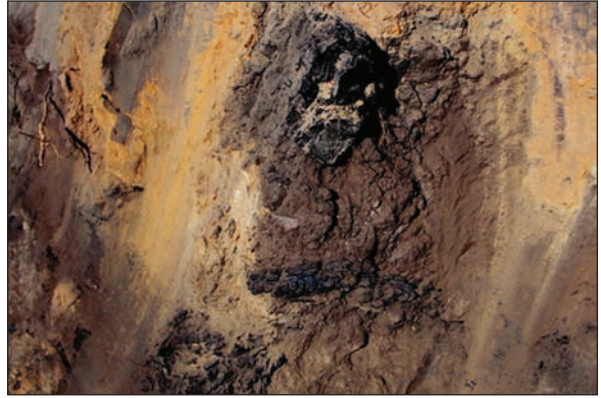
Рис. 2.63. Об'єкт 5 у зрізі східної стінки північно-східної частини котловану, вигляд із заходу

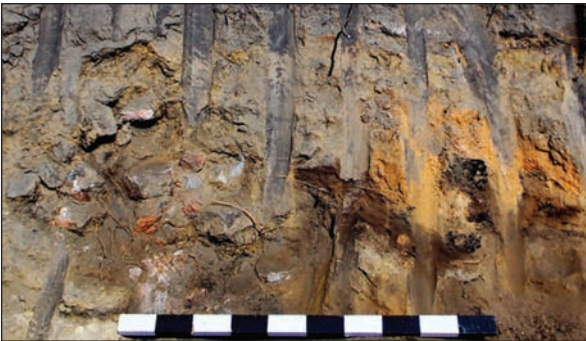
Рис. 2.64. Рештки печі-кам'янки у південній частині об'єкту 5, вигляд із заходу

Рис. 2.65. Об'єкт 6 у зрізі північної стінки північно-східної частини котловану, вигляд із південного заходу

Рис. 2.68. Рештки згорілого дерева у східній частині об'єкту 6, вигляд із південного сходу

Рис. 2.66. Рештки печі-кам'янки у західній частині об'єкту 6, вигляд із південного заходу

Рис. 2.69. Об'єкт 6 після розчистки, вигляд із південного заходу

Рис. 2.67. Об'єкт 6 у процесі розчистки, вигляд із південного заходу

Рис. 2.70. Об'єкт 6 після розчистки, вигляд зверху із півночі

Рис. 2.71. Печ-кам'янка у західній частині об'єкту 6 після розчистки, вигляд із південного заходу

Рис. 2.74. Поховання 1, вигляд із південного заходу

Рис. 2.72. Чернь печі-кам'янки в об'єкті 6, вигляд із південного заходу

Рис. 2.75. Поховання 2 у зрізі східної стінки південно-східної частини котловану, вигляд із заходу

Рис. 2.73. Поховання 1 у зрізі східної стінки північно-східної частини котловану, вигляд із південного заходу: 1 — людський череп і рештки дерев'яної труни; 2 — сліди поховальної ями

Рис. 2.76. Поховання 2, рештки людського кістяка і дерев'яної труни, вигляд із заходу

Рис. 2.77. Західна частина поховання 2, вигляд із південного сходу

Рис. 2. 80. Рештки людського кістяка (хребта) у похованні 3

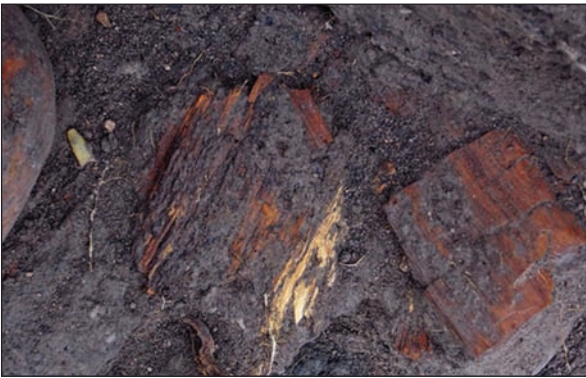

Рис. 2.78. Рештки дерев'яної труни у похованні 2

Рис. 2.81. Рештки поховання 4, вигляд із півночі

Рис. 2.79. Рештки поховання 3, вигляд із півночі

Рис. 2.82. Людський череп із поховання 4

РОЗДІЛ **З**

**АРХЕОЛОГО–
ГЕОФІЗИЧНІ
ВИШУКУВАННЯ
В ЦЕНТРАЛЬНОМУ
ПАРКУ
М. ЖИТОМИР ТА
НА ПРИЛЕГЛИХ
ТЕРИТОРІЯХ У
ЖОВТНІ 2016 р.**

Геофізичні методи дозволяють вирішувати важливі наукові та практичні завдання пошуку, розвідки і детального вивчення пам'яток історії та культури.

Основна перевага геофізичних зондувань приповерхневих шарів ґрунту з метою визначення місця розташування археологічних об'єктів полягає в тому, що вони не порушують цілісності поверхні ґрунту та самого об'єкту пошуків. Застосування геофізичних методів в кілька разів скорочує обсяг земляних робіт і вартість як рятувних пам'яткоохоронних досліджень, так і дослідницьких археологічних проектів. За допомогою геофізичних методів розвідки існує можливість площадного і пошарового вивчення археологічної пам'ятки.

1. Для вивченні приповерхневої частини геологічного розрізу часто залучається георадарний метод (георадіолокація або метод високочастотних електромагнітних зондувань) — хвильовий метод, який дозволяє отримувати інформацію про параметри середовища, яка міститься в характеристиках електромагнітних хвиль, що відбиваються від структурних неоднорідностей [Baker, 2001, p. 627—630; Davis, 1989, p. 531—551]. Метод широко застосовується при археологічних дослідженнях і є оптимальним в умовах міської забудови та на багатшарових пам'ятках. Пошук похованих об'єктів, дослідження стратиграфії та планіграфії пам'ятки, оцінка цілісності колон, фундаментів та стін історичних споруд складають класичне коло завдань археологічної георадіолокації [Conyers, 1997; Campana, 2009].

7—8 жовтня 2016 р. георадарні спостереження були проведені в місті Житомирі, на території центрального парку, поруч з будівлями магістрату і краєзнавчого музею. Дослідження мали на меті виявити можливі об'єкти для подальших археологічних вишукувань.

Існує серія робіт, які доводять ефективність георадарного методу при пошуках неглибоко залягаючих археологічних об'єктів у лесових ґрунтах. Зокрема, за допомогою георадарного методу з використанням приймально-передавальної антени з робочою частотою 300 МГц на території заповідника «Софія Київська» нами достовірно фіксуються фундаменти прибудови XI—XII ст. до церкви XI ст., а також, в окремому випадку, фундамент церкви XI ст. у фундаментному рові. При цьому на радарограмах наявні відгуки не тільки від верхньої кромки фундаментів, а й від їх основи.

2. Позитивний досвід георадарних спостережень на лесовидних суглинках у Києві отриманий також

на території Києво-Печерської Лаври [Борисов, 1998], де поруч з Успенським собором вдалося ідентифікувати не документованій раніше склеп.

Це дозволяє оптимістично оцінювати метод для тих геоморфологічних умов, в яких розташовані археологічні пам'ятки м. Житомир.

Перед археолого-геофізичною групою постало завдання локалізувати об'єкти, які можуть становити інтерес для археологів, у неруйнівний спосіб. Перш за все це залишки фундаментів, а також підземні порожнини (печерні споруди).

Дослідження проведені методом радіолокаційних високочастотних зондувань, який частіше називають георадарним (GPR).

Георадар посилає в землю сигнали, які відбиваються від границь тіл з різними електричними властивостями. Часові розрізи відбитих електромагнітних хвиль дозволяють оцінити глибину об'єктів. Метод GPR може бути досить швидким при постановці в польових умовах, але ані устаткування, ані інтерпретація радарограм не є простими.

Роздільна здатність системи покращується на більш високих частотах, при умові, що відношення ширини смуги пропускання до медіанної частоти залишається однаковим. Це одна з причин чому георадари пристосовані до роботи на різних діапазонах частот. Повинна виконуватись умова відповідності між робочим діапазоном і роздільною здатністю GPR-системи. Затухання зменшується зі зменшенням частоти у вологих геологічних середовищах. Роздільна здатність зростає на високих частотних діапазонах, а це, як правило вимагає, щоб медіанна частота радара була збільшена.

Основним обмеженням метода GPR є неможливість виявляти особливості

будови геологічного розрізу нижче глинистого горизонту. Часто при використанні неправильних антен важливі особливості розрізу не чітко виділяються або втрачаються повністю. Це відбувається через погану роздільну здатність або надмірне затухання сигналу в околі шуканого об'єкту. Нині проводяться дослідження з пристосування технологій обробки й інтерпретації сейсмічних сигналів для обробки георадарних даних.

В останні десять років спостерігається значний прогрес в області обробки і візуалізації георадарних даних, збільшилась інформативність цього методу археолого-геофізичної розвідки.

Принцип дії георадара заснований на випромінюванні надширокополосних (наносекундних) електромагнітних імпульсів дециметрового і метрового діапазону, і отриманні сигналу, відбитого від границі розділу пластів з різними електрофізичними властивостями.

У георадіолокації в основному використовуються частоти від 50 до 3000 МГц, довжина хвилі при цьому приймає значення від перших сантиметрів до 2 м. Роздільна здатність, яка складає, приблизно, половину довжини хвилі, залежно від використаної частоти, відповідно змінюється.

На якість георадарної зйомки впливають такі параметри як затухання сигналу і обрана глибинність.

Затухання зумовлюється здебільшого величиною токів провідності і розходженням сферичного фронту імпульсу. Так, наприклад, для середньої за електрофізичними параметрами породи, піщано-глієвих відкладів з електричним опором не нижче 100 Ом/м, воно може сягати 15 Дб/м.

Глибинність залежить від частоти зонduючого сигналу і властивостей розрізу. До останніх можна віднести і

наявність границь з різкими змінами діелектричної проникності, тобто границь зі значною відбиваючою здатністю. Для переважної кількості порід значення діелектричної проникності знаходяться у межах 4—25, а значення швидкостей розповсюдження електромагнітних хвиль, у межах від 5 до 15 см/нс. На практиці глибинність збільшують за рахунок зменшення частоти (при цьому знижується роздільна здатність); накопичення сигналу (тобто, проведення повторних замірів); збільшення потужності георадара.

Ми використовували георадар VIY-2 виробництва «Transienttechnologies» (Київ, Україна) що має частоту зондування 300 МГц. При опрацюванні та інтерпретації георадарних даних переважно використаний стандартний набір фільтрів, рекомендований виробником.

Всього зроблено 37 георадарних профілів довжиною від 17 до 56 м (рис. 3.1).

При інтерпретації результатів часові розрізи-радарограм були відкалібровані по глибині методом гіперболи. Підбираючи швидкість розповсюдження сигналу в середовищі, в більшості випадків ми використали значення 90 м/мкс, що притаманне зволоженому суглинку.

Для детального представлення результатів робіт ми розділили територію на п'ять ділянок, для кожної з яких далі проаналізуємо окрему групу радарограм.

Ділянка «Парк» охоплює територію центрального парку, де були пройдені профілі 1—9, 60—62, 70, 71, 80, 81. Схема їх розгашування представлена на рис. 3.2.

Усі радарограми, незалежно від того, в якому напрямку пройдені профілі, розвернуті в площині з заходу

на схід, як і показано на рис. 3.1, 3.2. Саме в такому вигляді вони представлені на рис. 3.3, а також в цифровій базі даних.

Східні кінці профілів 1, 3—5 впираються у гранітний парапет, при цьому проф. 1 знаходиться в 3,2 м від південно-східного кута парапету, проф. 3 — у 5,7 м. Проф. 5 пройдений по центру паркової доріжки, проф. 6 в 2,8 м від краю доріжки в сусідньому квадраті.

Оскільки насамперед археологів цікавлять об'єкти для швидкого шурфування, є необхідність шукати контрастні відгуки від об'єктів, що залягати на глибинах від 0,5 м і не перекриваються сучасними комунікаціями.

На радарограмах 1—6 наявна велика кількість гіпербол, що виникають внаслідок відбиття електромагнітного сигналу від точкових об'єктів. Зокрема, на всіх цих радарограмах, у їх західних кінцях, добре виділяється аномалія від металеві труби, що залягає на глибині 0,3—0,4 м. Ймовірно, до глибини 0,5 м ґрунт насичений різноманітним будівельним сміттям.

На профілі 3, на відстані 26 м від початку профілю, на глибині 0,6 м наявна поодинокі аномалія 1, яка може становити археологічний інтерес (рис. 3.3).

Профілі 7—9 пройдені через місця локальних понижень рельєфу, що могли утворитись внаслідок провалів ґрунту у підземні порожнини (рис. 3.4).

Проф. 7 пройдений паралельно парковій доріжці в 3,8 м від неї, по ґрунту. На відстані 13 м від східного кінця профілю спостерігається видима просадка ґрунту, на радарограмі їй відповідає слабо виражений контур виїмки, глибиною до 0,85 м (аномалія 2).

Проф. 8 пройдений в 0,8 від бордюру, на ньому також багато сміття і ко-

мунікацій, як, наприклад на 16 м. На 25 м і на 42 м профіль проходить через центри просадок. Друга просадка відповідає аномальній зоні в інтервалі 40—48 м (ймовірно місце підсіпки щебеню).

Проф. 9 пройдений в іншому, північному квадраті в 3 м від паркової доріжки паралельно їй. На 8,5 м і на 31 м профіль проходить через центри просадок.

Профілі 60—62 були закладені на перехрест ймовірній печерній споруді, через засипаний провал, що мав проявитися в західній їх частині.

На проф. 60 на 3 м від початку, під парковою доріжкою (кущики на 5 м) наявний об'єкт на глибині 0,7 м, який може бути залишками цегляного склепіння печери (рис. 3.5, *аномалія 3*). На 14 м — комунікація, металева труба. На 16—19 м — наявна поверхня відбиття, яка може бути інтерпретована як давня денна поверхня, або залишки фундаменту (рис. 3.5, *аномалія 4*).

Профіль 61 пройдений в 7,5 м на південь від парапету парку вздовж вулиці Кафедральної. Відстань між 60 та 61—3 м. На проф. 61 теж наявний перекоп ґрунту (яма) засипана, ймовірно, щебенем, або іншим щільним матеріалом. На відмітці 26,5 м є точковий об'єкт, який міг потрапити туди разом з засипкою (сміття), але не виключено, що труба. На відмітках 15—16 м — труба.

Профіль 62 пройдений уздовж паркової доріжки. Хвильова картина не тільки цього а й інших профілів показує, що уздовж паркових доріжок, які йдуть з півночі на південь, спостерігається інтенсивне перекопування ґрунту на глибину до 1 м, ймовірно у зв'язку з закладенням комунікацій.

У західних частинах профілів 70 та 71 наявний шар з великою кількістю

відбиттів від точкових об'єктів на глибинах до 1 м, з чого можна зробити висновок про засипку цієї частини парку будівельним сміттям.

Профіль 80 проходив в 4,6 м від парапету парку, паралельно йому. Профіль 81 був продовженням профілю 80. На профілі 81 в інтервалі 30—33 м наявний слід зануреної поверхні до глибини 1 м (рис. 3.5, *аномалія 5*). Може становити археологічний інтерес.

Ділянка «Магістрат». Тут пройдений профілі 20—22 (рис. 3.6; 3.7) у напрямку з півдня на північ. Всі впираються з північного боку в паркан і відстань краще відміряти від нього. Проф. 20 проходить на відстані 1,9 м від будівлі магістрату, профіль 21—4,3 м; профіль 22—6,6 м.

На глибині 0,4—0,6 м по всій ділянці прослідковується поверхня (що може виявитись давньою денною поверхнею). Синіми колами позначено комунікації.

Ділянка «Над провалом по вул. Кафедральній 10» містить профілі 50 та 51 (рис. 3.8; 3.9). На 3 м, 6—7 м обох профілів фіксуємо комунікації, закладені на глибині близько 0,4 м. На 16 м можливе відбиття від склепіння підземної споруди, а також комунікація (*аномалія 6*).

Ділянка «Біля музею при вул. Кафедральній» об'єднує профілі 10—15 та 30—33. Всі профілі розгорнуті з заходу на схід (рис. 3.10).

Проф. 10 пройдено в 50 см від бровки парапету.

Проф. 11—у 3,1 м від зовнішнього краю парапету. На радарограмі наявна похована поверхня в інтервалі 1—2 м на глибині 0,5 м (рис. 3.11, *аномалія 7*). Також на 7,5 м на глибині 0,8 м наявний відгук, який може бути слідом вивального купола печерної споруди (рис. 3.11, *аномалія 8*).

Проф. 12 — пройдено між кущами та туями, в 4,3 м від парапету.

Проф. 13 — продовження проф. 12 на кам'яній вимостці.

Проф. 14 на 1 м відстоїть від проф. 13. На початку профілю, в західній частині, в інтервалі 33—30 м наявний контрастний об'єкт (ймовірно залишки старого фундаменту) (рис. 3.11, *аномалія 9*).

Проф. 15 починається в 9 м від зовнішнього краю парапету, що йде уздовж Кафедральної. Починаючи з цього профілю і далі на інших профілях на глибині 0,3 м починає читатись границя розділу ґрунтових шарів, яка може бути давньою денною поверхнею.

Проф. 30 починається в 11,6 м від зовнішнього краю парапету, що йде уздовж вул. Кафедральної. На відстані 12—13 м від початку профілю — комунікації, на відстані 17—19 м на глибині 1 м — об'єкт (можливо склепіння печерної споруди) (рис. 3.11, *аномалія 10*).

Проф. 31 починається в 15,3 м від зовнішнього краю парапету, що йде уздовж Кафедральної, доходить до двох розлогих дерев. 0—6 м — зона, де на невеликій глибині наявні об'єкти, що можуть виявитись комунікаціями (рис. 3.11, *аномалії 11*).

Проф. 32 — продовження проф. 31 за двома розлогими деревами.

Проф. 33 проходить повз розлогі дерева.

Ділянка «Біля католицького собору» об'єднує профілі 40—44. Всі профілі розгорнуті з півдня на північ.

Профіль 40 починається від краю парапету і йде на північ.

Проф. 41 закінчується проти бокових дверей собору (зліва від головних), на 15 м перетинає кам'яну доріжку до пам'ятника Іоану Павлу II. Ширина вимостки 126 см.

Проф. 43 починається в 10 м від парапету і закінчується проти калитки входу на територію собору.

Найбільш цікавим є профіль 44, на якому в інтервалі 13—3 м (тобто на півночі) добре читається велика виїмка глибиною до 1,4 м (рис. 3.12, *аномалія 12*).

На південних кінцях всіх профілів в 1—3 м від початку проходить комунікація (тобто уздовж доріжки до бетонних сходів, з заходу на схід).

За допомогою георадарного методу з використанням приймально-передавальної антени з робочою частотою 300 МГц на території центрального парку та прилеглих територіях в м. Житомир у приповерхневіґрунтовій товщі були зафіксовані численні збурення електромагнітного сигналу, які можуть бути інтерпретовані як залишки давніх фундаментів, склепіння печерних споруд, ділянки давньої денної поверхні тощо.

Всього до розкриття рекомендуються 12 аномальних зон, планове положення яких позначене на рис. 3.13.

Усі види сучасних комунікацій добре виражені на радарограмах.

Георадар з робочою частотою 300 МГц на даній території є ефективним інструментом пошука давніх фундаментів в інтервалі глибин до 1,5 м. Для пошуків більш заглиблених об'єктів, у тому числі й печерних споруд, рекомендується застосувати більш низькочастотні прилади.

ІЛЮСТРАЦІЇ до розділу 3

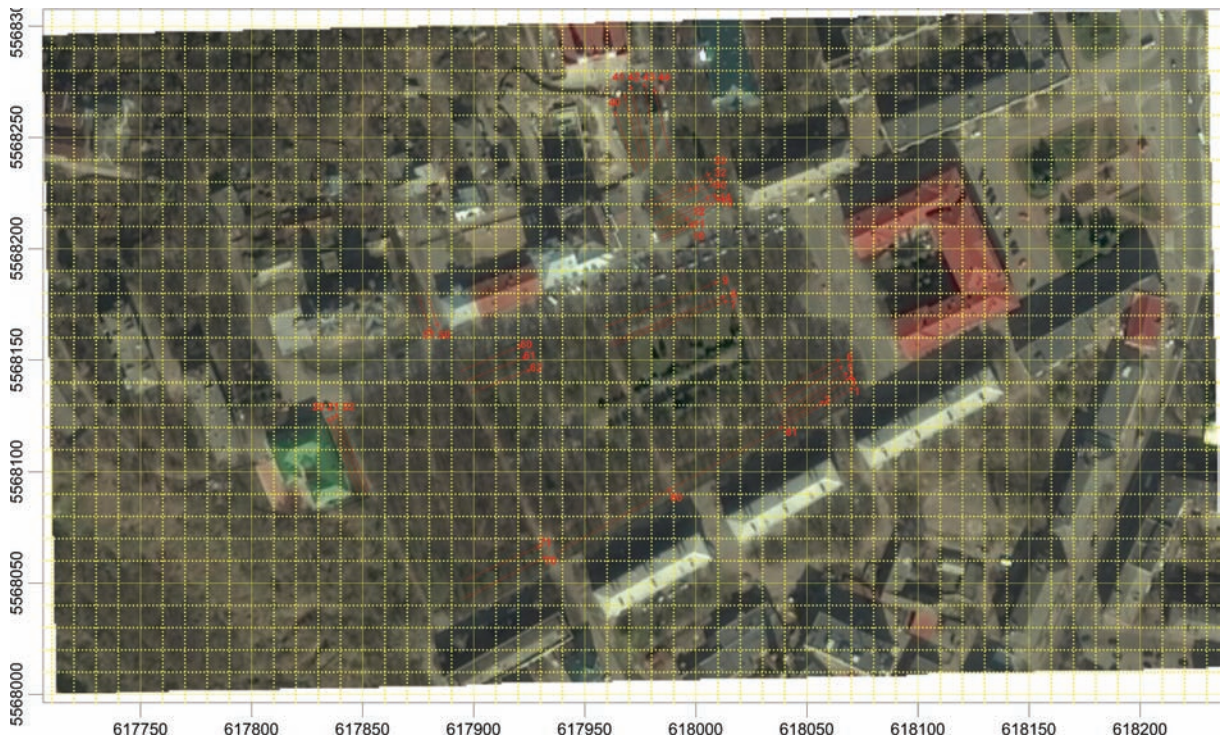

Рис. 3.1. Ситуаційний план території дослідження в центрі м. Житомир з позначенням георадарних профілів на космоснімку з ресурсу Yandex. Координатна система WGS84, UTM зона 35-а північна

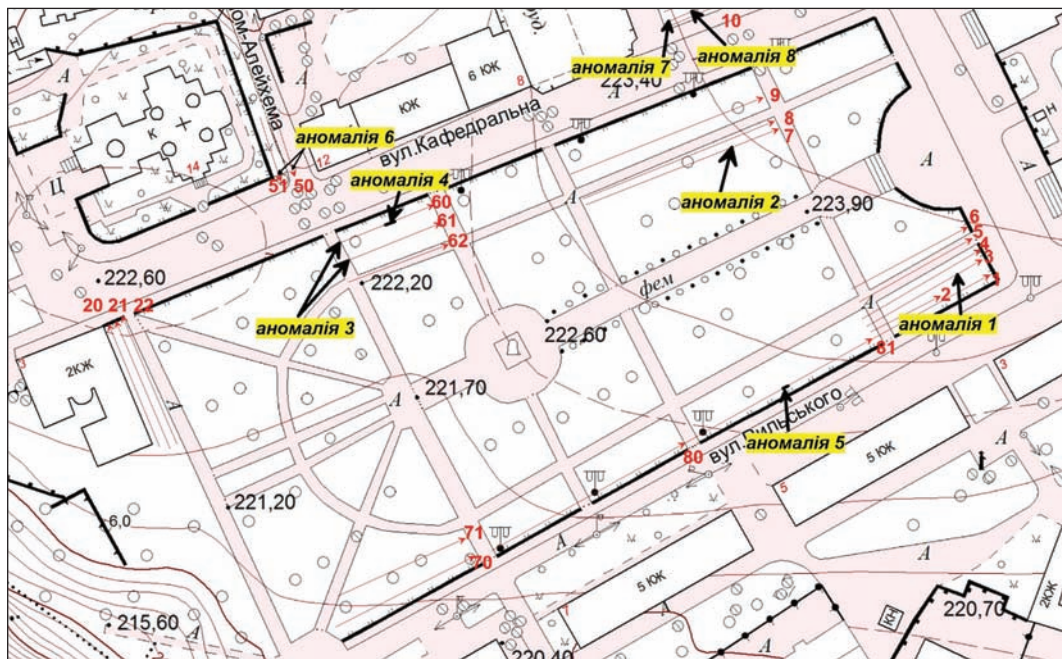

Рис. 3.2. Ситуаційний план ділянки дослідження «Парк» з позначенням георадарних профілів. Комірка мережі 10 × 10 м

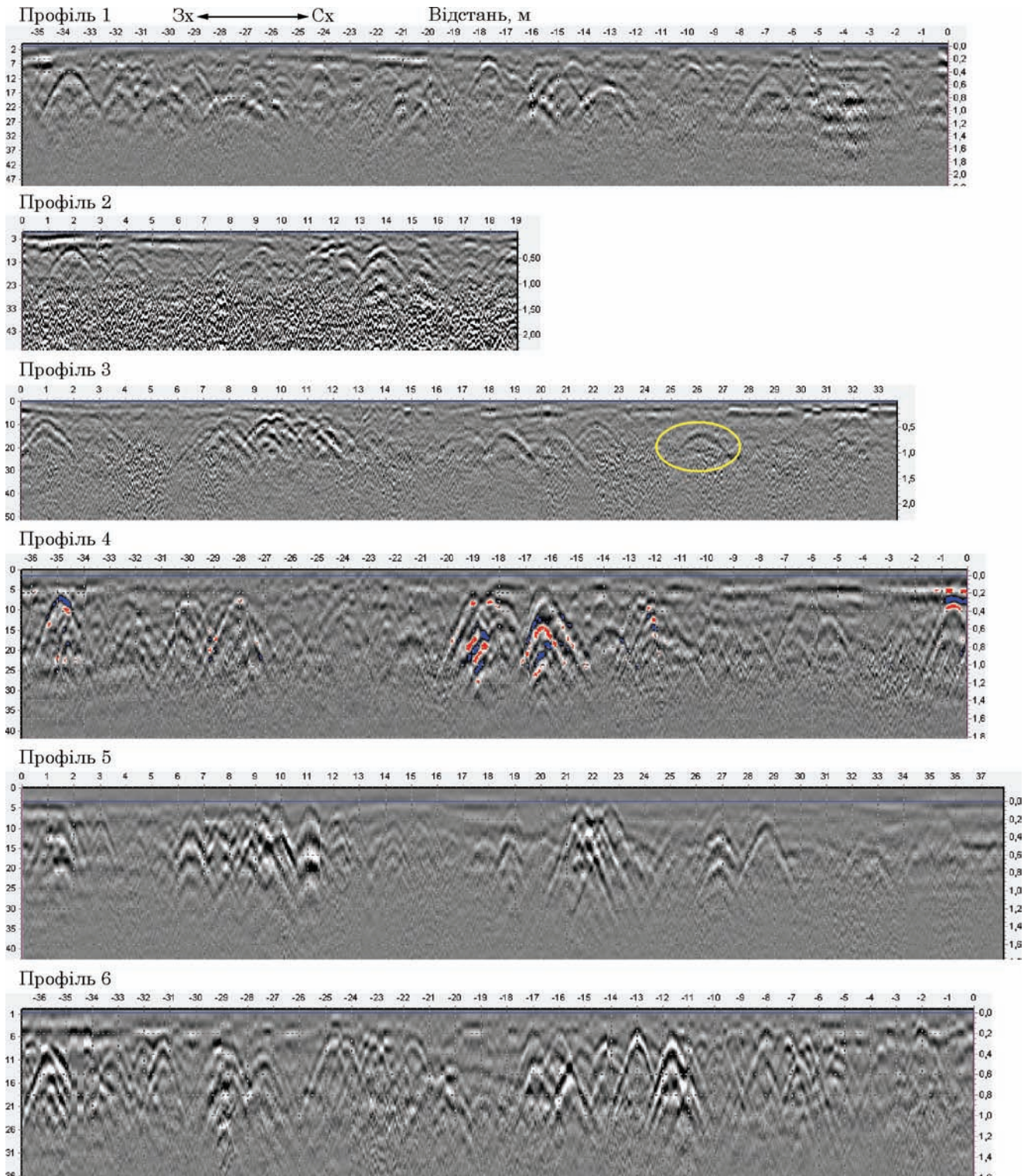

Рис. 3.3. Радарограми уздовж профілів 1—6

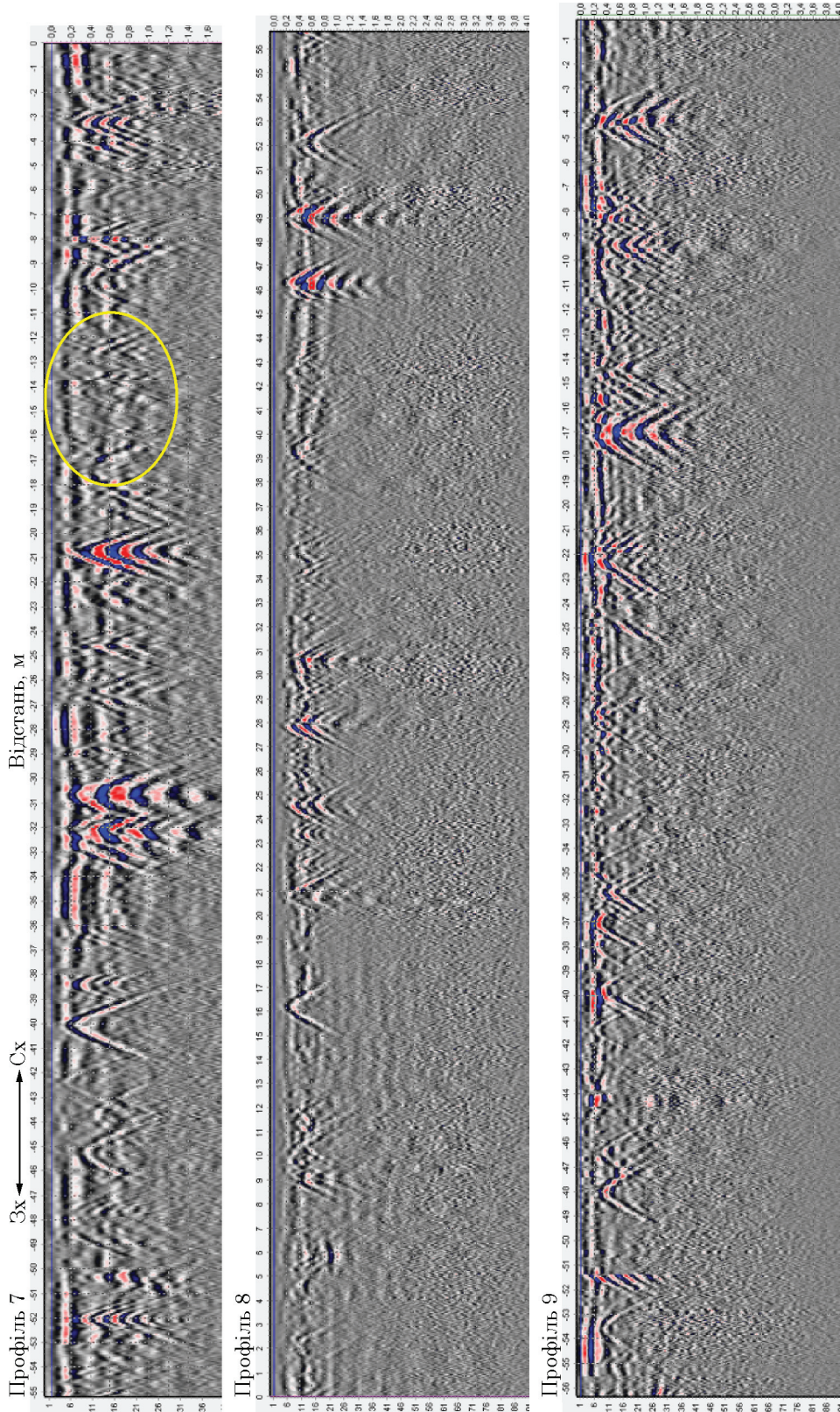
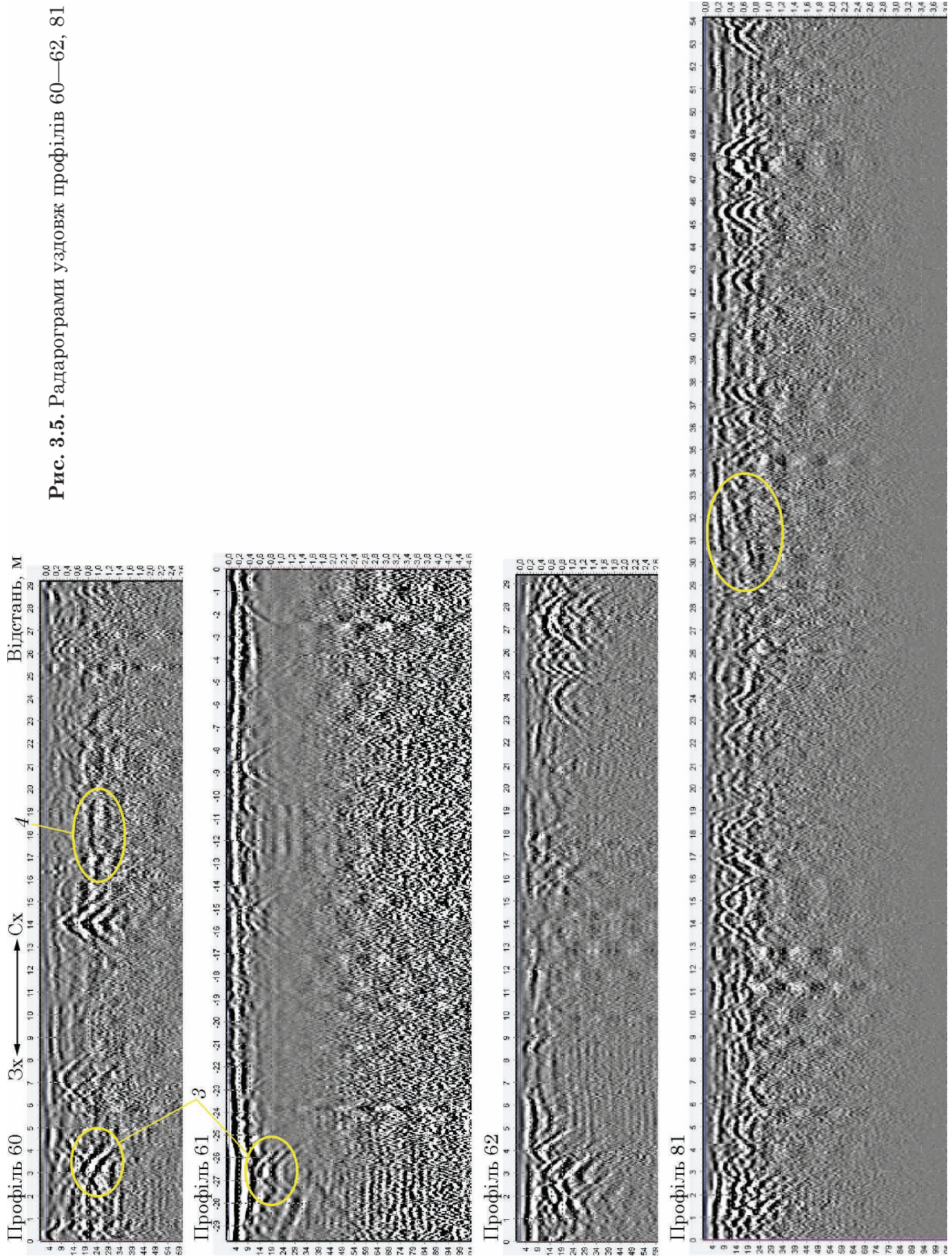

Рис. 3.4. Радарограми уздовж профілів 7—9

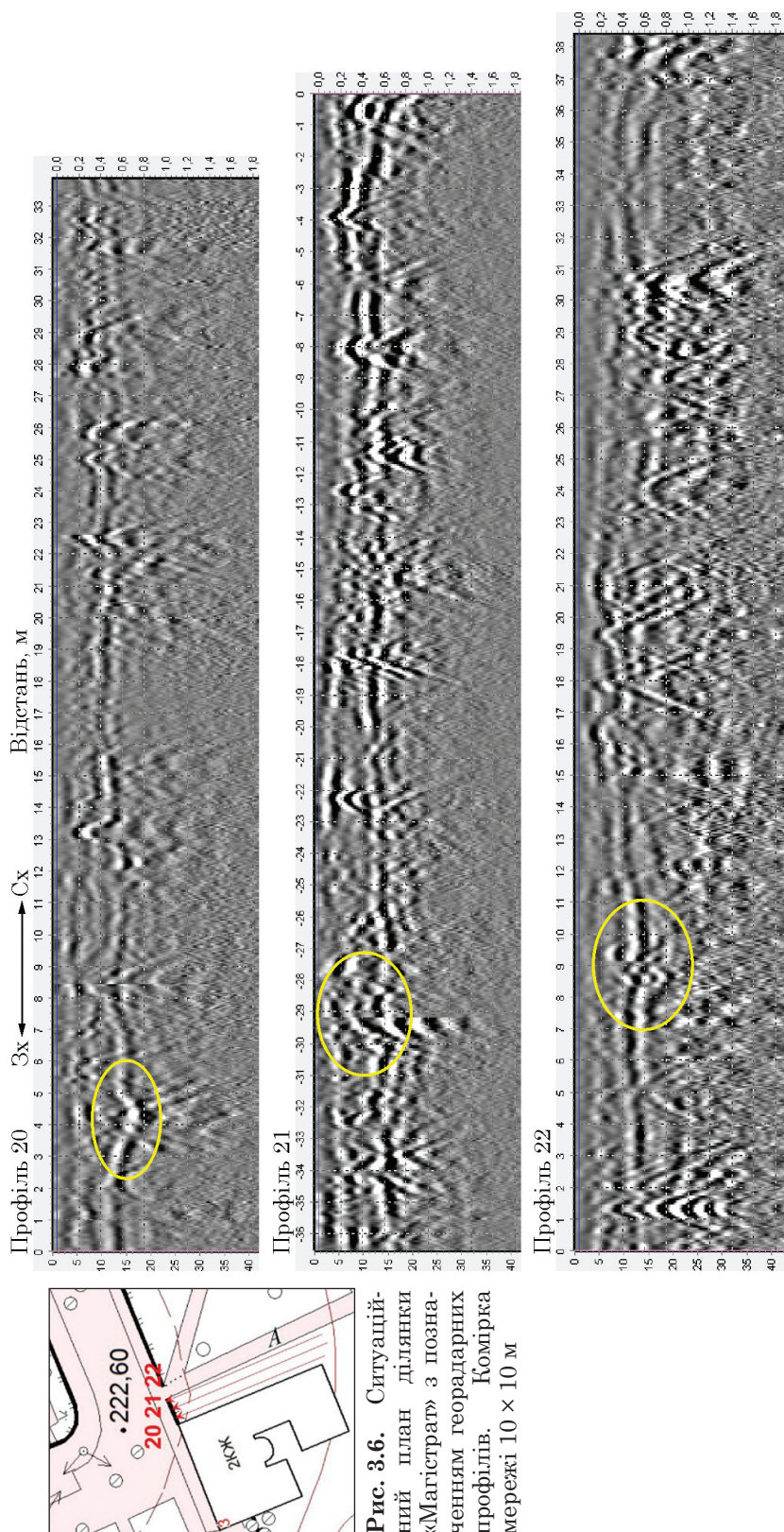
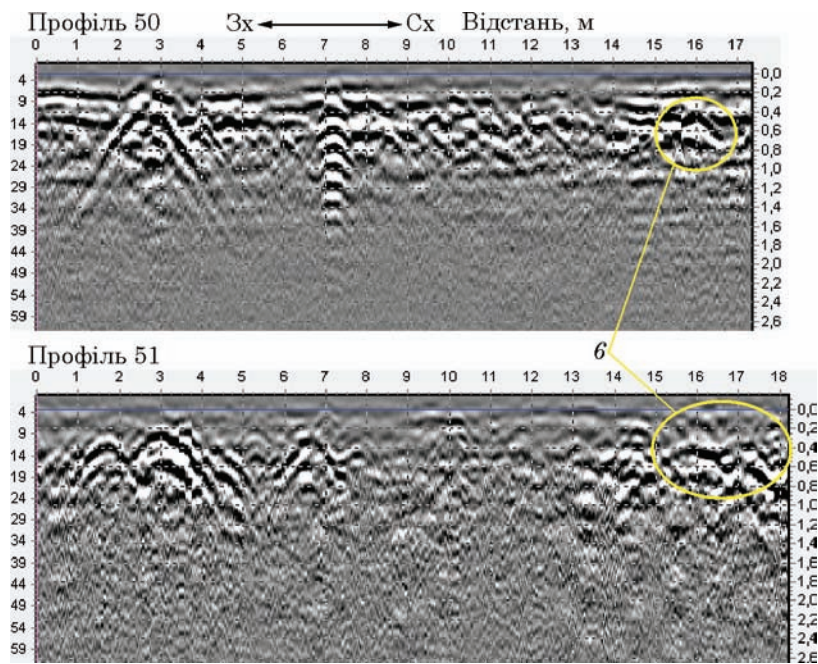

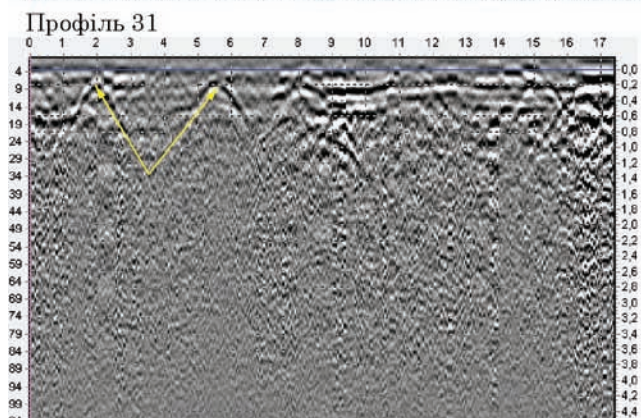
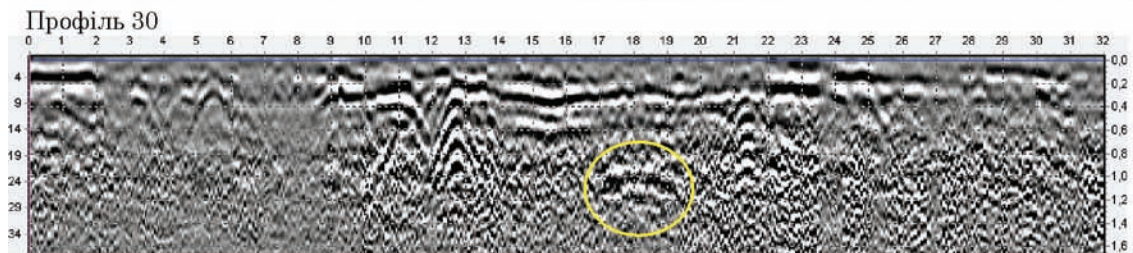
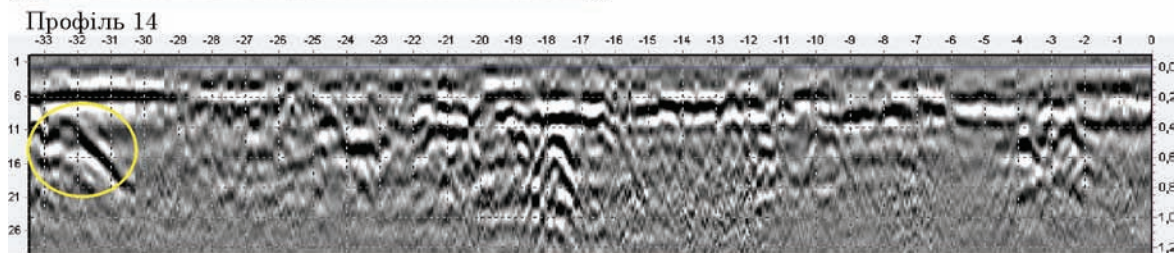
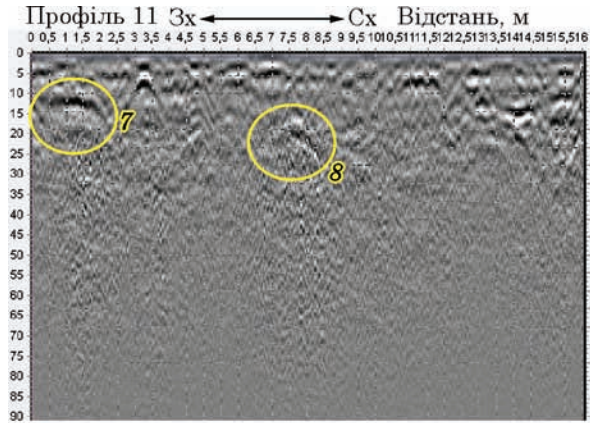
Рис. 3.7. Радарограми уздовж профілів 20—22

Рис. 3.8. Ситуаційний план ділянки «Над провалом» по вул. Кафедральна, 10, з позначенням георадарних профілів. Комірка мережі 10 × 10 м

Рис. 3.9. Радарограми уздовж профілів 50—51

Рис. 3.10. Ситуаційний план ділянок дослідження «Біля музею при вулиці Кафедральній» та «Біля католицького собору» з позначенням георадарних профілів. Комірка мережі 10 × 10 м

Рис. 3.11. Інформативні радарограми ділянки «Біля музею при вул. Кафедральній»

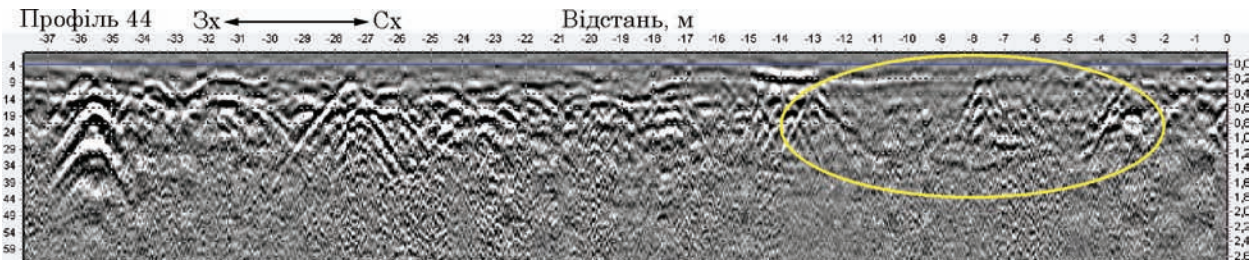

Рис. 3.12. Радарограма уздовж профілю 44 на ділянці дослідження «Біла католицького собору»

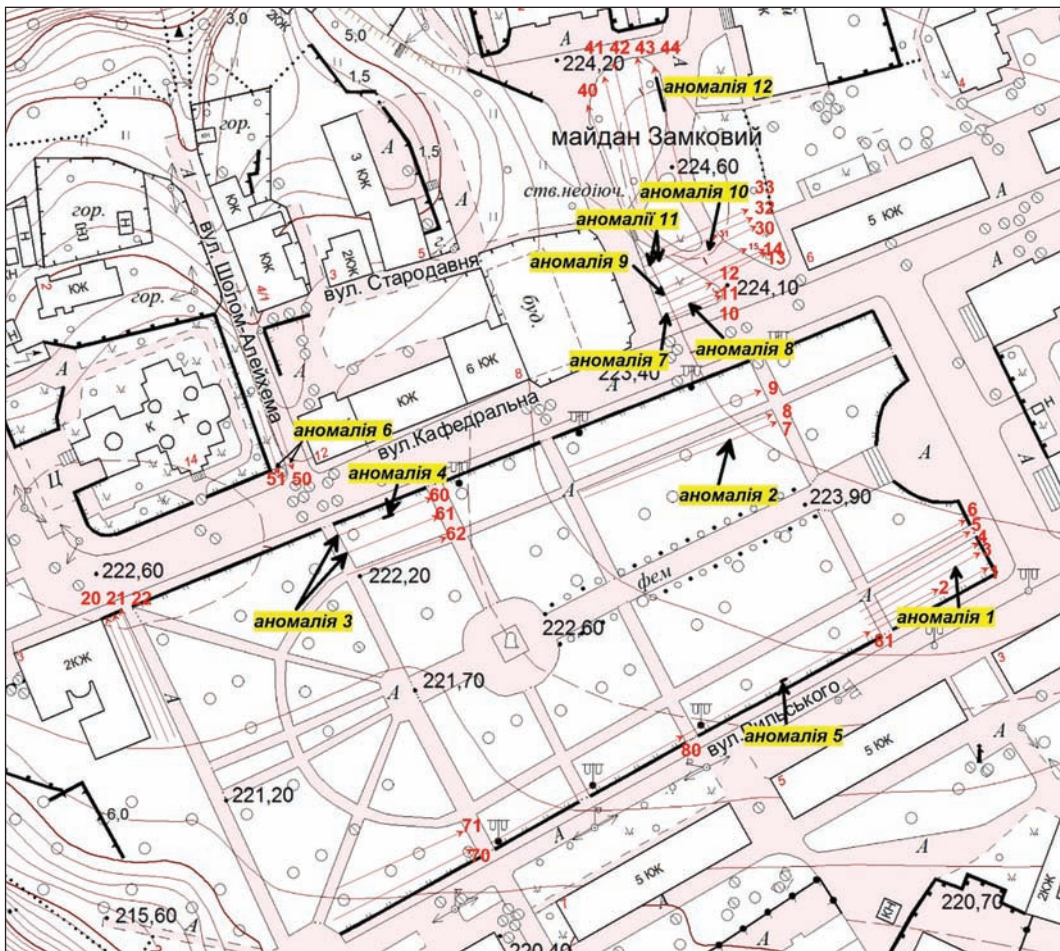

Рис. 3.13. Ситуаційний план території дослідження в центрі м. Житомир з позначенням аномальних зон, які рекомендуються до шурфування, на карті міста

РОЗДІЛ **4**

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В ІСТОРИЧНІЙ
ЧАСТИНІ
М. ЖИТОМИР
У 2016 р.**

У 2016 р. на замовлення Житомирської міської ради за участю Житомирського обласного краєзнавчого музею, згідно розробленої програми, археологічні дослідження були зосереджені в історичній частині міста. Розвідувальні розкопки проводилися на трьох ділянках.

I ділянка — Замкова площа.

II ділянка — Міський сквер між вулицями Кафедральною і Рильського та будівлями магістрату і правосуддя.

III ділянка — Замкова гора, дитинець.

Польові дослідження проводилися упродовж 19 жовтня — 9 листопада. Вперше в історії досліджень розвідувальними розкопками охоплені території міського скверу (частина посаду) і Замкової гори (городище, дитинець).

Загалом в історичній частині міста було закладено 15 розвідувальних шурфів, у тому числі на Замковій площі — 4 (№ 1—4), території скверу — 10 (№ 5—14) і на Замковій горі — 1 (№ 15).

У ході археологічних досліджень було також проведено візуальне обстеження підвальних та підземних споруд, які було виявлено в центральній частині міста по в. Бердичівська.

Основним завданням, якому підпорядковувалось проведення археологічних вишукувань і, відповідно, вибір необхідної методики, було встановлення культурно-хронологічної належності археологічних нашарувань, стану їхньої збереженості, пошук археологічних об'єктів перспективних для подальших археологічних розкопок, реконструкції та розбудови на їх основі туристично привабливих музейних комплексів.

З цією метою напередодні проведення археологічних розвідувальних робіт було запрошено фахівців-геологів Київського національного у-ту ім. Т. Г. Шевченка для проведення попередніх геофізичних обстежень з метою виявлення аномалій, які можуть бути пов'язані із крупними підземними археологічними об'єктами.

Вибір методики археологічних досліджень був обумовлений проведенням робіт в центральній частині міста із щільною забудовою, густою сіткою підземних комунікаційних мереж, а також розташуванням на даній території паркових об'єктів. Місця для розбивання пошукових шурфів вибирались на місці виявлених за допомогою геофізичних вишукувань аномалій, які можуть бути пов'язані із крупними підземними археологічними об'єктами. Розміри пошукових шурфів та їх орієнтація відбирались з урахуванням оточення спорудами, підземними комунікаціями та парковими об'єктами. Верхній шар ґрунту, який в декількох випадках становив до 1 м і був представлений сучасним будівельним сміттям, який утворився під час перепланування поверхні в центральній частині міста в другій половині ХХ ст. знімав-

ся за допомогою землерийної техніки, надоної міською радою м. Житомир.

Фотофіксація об'єктів та знахідок зроблена цифровими фотоапаратами. Копії фотографій, відібрані для звіту, та фото, які не ввійшли до нього, додаються на окремому електронному носії.

Для опису знахідок використано два форми описів — «Опис індивідуальних знахідок з археологічних розкопок в центральній частині м. Житомир 2016 р. (додаток), та «Опис масового матеріалу з розкопок 2016 р. в центральній частині м. Житомира» (додаток). Описання археологічних робіт подається по трьох ділянках: Замкова площа; міський сквер між вулицями Кафедральною і Рильського та будівлями магістрату і правосуддя; Замкова гора, дитинець.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ НА ЗАМКОВІЙ ПЛОЩІ

Всього на даній ділянці закладено 4 пошукових шурфа на місці газону (№ 1, 2, 4) та поблизу житлового будинку (№ 3).

Шурф 1 розташований біля західного краю газону (рис. 4.1—4.3).

Загальна площа шурфа становить 2,25 м² (1,5 × 1,5 м). Глибина шурфа 2,6 м. Під час досліджень зафіксована наступна стратиграфія культурних нашарувань. Верхній шар потужністю до 0,25 м від рівня сучасної денної поверхні представлений темно-сірим гумусованим суглинком. Знахідки в ньому відсутні. Вірогідно він утворився в ході розбивки газону і має привізний характер. Нижче до глибини 0,9 м залягав шар будівельного мусору із шматків битої цегли, вапна, шматків арматури, знахідок керамічних посудин пізньосередньовічного часу, а також окремих знахідок, які

можуть бути датовані другою половиною XX ст. Його утворення може бути пов'язане із переплануванням поверхні Замкової площі в другій половині XX ст. Третій шар потужністю до 0,4 м представлений темно-сірим супіском із світло-жовтими плямами. Четвертий шар — темно-коричневий суглинок потужністю до 0,6 м. Його конфігурація в перетині дозволяє віднести його до одного із прошарків заповнення більш крупного об'єкту, чи інтерпретувати його як окремий археологічний об'єкт, для чого потрібне розкриття широкої площі, прилеглої до шурфу. П'ятий шар — темно-сірий суглинок із деревними вуглинками товщиною до 0,76 м залягав на материковій поверхні, перекриваючи нашарування котловану археологічного об'єкту.

У межах шурфу зафіксовано південно-західний край *об'єкту 1*. В плані частина, зафіксована в шурфі, мала під округлу форму розмірами 1,1 × 1,1 м, похилі стінки та пласке дно опущене на 0,5 м нижче рівня поверхні матеріка зафіксованого в шурфі. Верхній шар заповнення об'єкту представлений деревним тліном потужністю до 0,2 м. Нижче залягав прошарок темно-коричневого суглинку потужністю до 0,2 м.

Знахідки найпізнішого часу, виявлені в заповненні об'єкту, датовані XVII—XVIII ст., що дозволяє датувати таким же часом шари 3—5 а також і час формування об'єкту. Відповідно шари 1 й 2 датовані другою половиною XX ст.

У межах шурфу виявлені такі знахідки (рис. 4.4).

Солід срібний (інв. № 1, гл. 1,8 м). Діаметр — 16 мм. Один край частково обламаний. Поверхня патинувана. Напис на аверсі та реверсі добре читається. Дата XVII ст.

Пряжки (?) залізної ф-т (інв. 2, гл. 1,1 м). Пізньосередньовіччя. Діа-

метр дроту 2—4 мм, довжина 23 мм. Зігнута, кородована. Края обламані.

Прясельце керамічне (інв. № 3, відвал шурфа). I тис. н. е. (?). Діаметр 23 мм, висота 16 мм, діаметр отвору — 5 мм. Біконічної форми, ребро округле. Верхні площадки вдавнені.

Бубонець бронзовий (інв. № 4, відвал шурфа). Давньоруського часу. Діаметр 12 мм, висота 10 мм. Прорізь хресто-подібна, предмет деформований.

Пломба товарна свинцева (інв. № 14, гл. 2 м). Датування невизначене. Розміри 15 × 13 × 3 мм. Відбитки на пломбі не читаються.

Із культурних нашарувань шурфу походять також кістки тварин, шматки печини, декілька шматків металургійного шлаку від сиродутного виробництва, декілька фрагментів ліпних посудин доби енеоліту—бронзи, стінка ліпної посудини I тис. н. е., фрагменти стінок, вінець та донець гончарних посудин давньоруського часу; вінця гончарних посудин XIV—XV ст.; багато чисельні фрагменти гончарних посудин різного типу доби пізнього середньовіччя, фрагменти скляних посудин та кахлів пізньосередньовічного часу (рис. 4.7).

Шурф 2 розташований в північно-західній частині скверу Замкової площі (рис. 4.1; 4.5).

Розміри 1 × 1,4 м. Площа становить 1,4 м². Глибина — 2,4 м. Стінками орієнтований за сторонами світу. У межах шурфу зафіксована наступна стратиграфія культурних нашарувань.

Верхній шар — привізний чорнозем потужністю до 0,2 м. Нижче до глибини 0,5 м залягав шар будівельного сміття із шматків битої цегли та окремих знахідок другої половини XX ст. До поверхні материка залягав культурний шар із знахідками XI—XVIII ст. В межах шару відзначено два рівня бруківки на гл. 0,5 та 0,7 м,

а також (в нижній частині) шар піску із прошарком пропеченої глини.

У культурних нашаруваннях шурфа виявлено такі індивідуальні знахідки (рис. 4.6).

Кресало залізне (інв. № 58, гл. 1,6 м). Давньоруського часу (?). Розміри 70 × 22 мм. Мигдалеподібної форми. Поверхня кородована.

Куля Мінье свинцева від нарізної рушниці (інв. № 5, гл. 0,25—0,7 м). Середина XIX ст. Діаметр 15 мм. Довжина 27 мм. Всередині пола. Патинована. Три борідки нарізні.

Гудзик круглий бронзовий (інв. № 6, гл. 0,2—0,7 м). XIX (?) ст. Діаметр 22 мм. Ніжка кріплення відламана. На внутрішній поверхні читається напис латинськими літерами. Поверхня патинована.

Ручка посудини скляна (інв. № 7, гл. 0,2—0,7 м). Довжина 50 мм, в перетині підовальна — 9 × 5 мм. Виготовлена із прозорого зеленкуватого скла. Поверхня злегка патинована.

Дужка відерна залізна (інв. № 28, гл. 1,5—1,7 м). Давньоруського часу. Висота 40 мм. На краях пласкої форми (15 × 2 мм), на спинці під прямокутна в перетині (10 × 7 мм). Сильно кородована. Місця кріплення обламані. Збереглися частково отвори для кріплення діаметром 4 мм.

У межах шурфу також виявлені наступні знахідки масові знахідки: сильно кородовані залізні предмети (обрізки, цвяхи) пізнього середньовіччя — новітнього періоду, уламки кісток тварин, вінце гончарної посудини X ст., давньоруської доби XII—XIII ст., чисельні керамічні знахідки XVII—XVIII ст., фрагменти скляних посудин XVII—XVIII ст. (рис. 4.7).

Шурф 3 знаходиться в східній частині Замкової площі між житловим будинком і приміщенням обласного краєзнавчого музею (рис. 4.1; 4.8).

Розміри шурфу $1,5 \times 1,6$ м, площа $2,4$ м, глибина $3,1$ м. Стінками орієнтований за сторонами світу. В межах шурфу зафіксовано наступну послідовність нашарувань. Верхній шар представлений темно-сірим гумусованим супіском привізним потужністю до $0,3$ м. Він підстилявся мішаним шаром будівельного сміття з битої цегли, вапна, шматків деревного вугілля та окремих знахідок другої половини ХХ ст. Під ним до глибини $1,4$ м знаходився шар темно-сірого гумусованого суглинку з включеннями деревних вугликів. В межах шару відзначено скупчення ($0,2 \times 0,15$ м) вапна. П'ятий шар представлений темно-сірим сильно-гумусованим плямистим суглинком із включеннями деревних вугликів та печини. Нижній шар репрезентований перевідкладеним материковим лесоподібним суглинком із шматками деревного вугілля.

У культурних нашаруваннях шурфу виявлено такі індивідуальні знахідки (рис. 4.9; 4.10).

Люлька керамічна (інв. № 9, відвал). Датування може бути в межах XVII—XVIII ст. Діаметр чашки 29 мм, діаметр чубука — 24 мм, довжина — 20 мм. Верх чашки обламаний, нижня частина прикрашена насічками. Штампована, білоглиняна.

Гостроконечник залізний (інв. № 10, відвал). Довжина 45 мм. Підпрямокутний в перетині 4×9 мм. Сильно-кородований, один край відламаний.

Цвяха залізного ніжка (інв. № 11, відвал). Довжина 34 мм, в перетині під квадратний 4×4 мм. Кородований. Один край відламаний.

Ключ залізний від навісного (?) замка (інв. № 12, відвал). Може бути датований XIX—XX ст. Довжина 45 мм, кородований. Повністю збережений.

Куля свинцева (інв. № 13, відвал). XVII—XVIII ст. діаметр — 9 мм, сферична.

Монета срібна (?) (інв. № 15, відвал). Датована XIV—XVI ст. Діаметр 15 — 13 мм. Стан збереженості добрий, зображення читабельні.

Пломба (?) свинцева (інв. № 16, відвал). Розміри 18×17 . На одній стороні нечіткий відбиток. Протилежна сторона пласка.

Пражській грош срібний (інв. № 17, відвал). Діаметр 26 мм. Напис читається. Затертий. Із слідами обробки реактивами. Вірогідно, підкинутий у відвал шурфу відвідувачами під час проведення розкопок.

Монета срібна (інв. № 18, відвал). Датована XVII—XVIII ст. Діаметр 17 мм. Напис сильно затертий. Поверхня патинувана.

Монета срібна (інв. № 27, відвал). Датується XVII—XVIII ст. Розміри 16 — 14 мм. Зображення добре читаються.

У межах шурфу виявлені також залізнi вироби пізньосередньовічного-новітнього часу, шматки металургійного сиродутного шлаку, стінки ліпних посудин I тис. н. е., вінце раньогончарної посудини X ст., вінце гончарної посудини XIII ст., фрагменти гончарних посудин XV—XVIII ст. (рис. 4.11).

Шурф 4 розташований в південно-західній частині замкової площі (рис. 4.12; 4.13).

Розміри шурфа $1,2 \times 2,8$ м, глибина $1,7$ м. Загальна площа $3,36$ м². В межах шурфу під завізним шаром для планування газону залягав шар ($0,2$ м) будівельного сміття (бита цегла), нижче якого були розчищені підпорна стінка підвальної споруди та фрагментарно збережена цегляна кладка перекриття зводу приміщення. За особливостями формовки цегли та внутрішній штукатурці стін, їхнє спорудження може бути зараховане до XVIII—XIX ст.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ В МЕЖАХ МІСЬКОГО СКВЕРУ

В межах скверу закладено 10 пошукових шурфів (№ 5—14), які були витягнуті двома лініями вздовж північно-західного та південно-східного краю скверу.

Шурф 5 розташований в південно-східній частині міського скверу. Розміри шурфу 1,2 × 3,2 м, глибина 2 м. Орієнтований стінками вздовж довгої осі скверу (рис. 4.1; 4.14; 4.15).

Під верхнім шаром газонного ґрунту (привезений шар темно-сірого гумусованого суглинку потужністю до 0,4 м) залягав шар будівельного сміття до максимальної глибини 1 м, що утворився внаслідок перепланування поверхні перед розбудовою скверу. Під шаром будівельного сміття було розчищено стіни та коробчасті цегляні склепіння підвальної споруди із частиною облаштованого дверного входу із залізними петлями.

У межах шурфу виявлені знахідки денець гончарних посудин давньоруського часу, велика кількість фрагментів гончарних посудин XVII—XVIII ст., керамічних кахлів, фрагментів скляних посудин (рис. 4.16).

Шурф 6 розташований на південний захід від шурфу 5 (рис. 4.1; 4.16).

Розміри 1,5 × 3 м, загальна площа 4,5 м², глибина 3,5 м. В межах шурфу зафіксовано наступну стратиграфію культурних нашарувань. Верхній шар — темно-сірий гумусований привізний супісок потужністю до 0,2 м. Нижче до глибини 0,7—0,9 м залягав шар битої цегли та вапна, що, вірогідно, утворився під час перепланування поверхні скверу перед його розбудовою. Під ним в стінці шурфу було розчищено кладку змішаного типу, яка була складена із бутового каменя та цегли на вапняковому розчині,

що може бути співвіднесена із стінкою підвальної споруди, або ж із фундаментною кладкою. Під шаром битої цегли та вапна також залягали шари темно-сірого супіску із деревними вугликами товщиною до 0,3 м, та шар темно-сірого однорідного супіску потужністю до 0,6 м. Нижче до глибини 1,4 м від рівня сучасної денної поверхні було виявлено шар світло-сірого суглинку із включеннями шматків цегли та кераміки XVII—XVIII ст. Він утримував в собі обгорілу дерев'яну плаху товщиною 0,1 м. Нижче цього шару до глибини 3,5 м було прослідковано шар світло-сірого суглинку із включеннями деревних вугликів та фрагментів пізньосередньовічних посудин.

У межах шурфу виявлені такі індивідуальні знахідки (рис. 4.18).

Накладка (?) бронзова (інв. № 19, гл. 1,3 м). Може бути датована в межах XIX—XX ст. Діаметр — 45 мм, внутрішній діаметр отвору — 8 мм, товщина 5 мм. Пласкої шайбоподібної форми із зубчастим краєм.

Ніж залізний (інв. № 20, гл. 2,5 м). Давньоруського часу. Загальна довжина 150 мм, довжина черешка 40 мм, в перетині підпрямокутний 8—3 × 3 мм, ширина леза максимальна 7 мм, товщина спинки 4 мм. Черешок відділений від спинки уступом. Предмет кородований

Люлька керамічна (інв. № 21, гл. 1,4 м). Може бути датована в межах XVII—XVIII ст. Діаметр чашки — 30 мм, висота чашки 35 мм, діаметр чубука 25 мм. Червоно-глиняна, орнаментована відбитками штампу.

Гачок (?) залізний (інв. № 22, гл. 1,8 м). Датування не визначено. Довжина 40 мм, діаметр в перетині 1—4 мм. Край загострений і зігнутий, другий обламаний. Поверхня кородована.

Окрім вказаних предметів із шурфу також походять залізні предмети

новітнього часу, фрагменти гончарного посуду, кахлів та скляних посудин пізньосередньовічного часу.

Шурф 7 розташований на південний захід від шурфу 6 (рис. 4.1; 4.20).

Розміри шурфу становлять $0,8 \times 3$ м. Загальна площа — $2,4 \text{ м}^2$. Глибина — 3,6 м. Стратиграфія представлена наступними нашаруваннями: верхній шар темно-сірого гумусованого суглинка однорідного потужністю до 0,3 м утворився із завезеного для газону ґрунту в другій половині ХХ ст. Під ним залягав прошарок жовтого однорідного суглинка товщиною 0,06 м. Нижче до глибини 1 м від рівня сучасної денної поверхні залягав шар темно-сірого суглинка із шматками цеглин, що утворився, вірогідно під час перепланування площі. Він підстелявся шаром жовто-коричневого суглинка із шматками цегли товщиною 0,1 м. Нижче до глибини 1,34 м знову залягав шар темно-сірого суглинка із шматками цегли. Нижче послідовно залягали прошарки попелу (товщина 0,02—0,05 м), деревного вугілля (0,06—0,10 м) та обпаленого сірого суглинка (0,08 м). Під ними знаходився шар темно-сірого суглинка із поодинокими шматками цегли та кераміки ХVІІІ—ХІХ ст. Далі до глибини 2,5 м було зафіксовано темно-сірий гумусований суглинок із фрагментами вугликів, який підстелявся шаром (товщина до 0,2 м) світло-жовтого суглинка без знахідок (перевідкладений материк?). Він підстелявся шаром темно-сірого однорідного сильно-гумусованого суглинка із поодинокими знахідками фрагментів стінок ранньогончарних посудин в верхніх горизонтах шару. На нашу думку, саме цей шар може співвідноситись із перед давньоруськими та давньоруськими нашаруваннями в центральній частині міста, які значно поступаються за своєю потужністю та

насиченістю нашаруванням наступного пізньосередньовічного періоду.

Під час розбирання культурних нашарувань в межах шурфу виявлені такі індивідуальні знахідки (рис. 4.21).

Ручка від краника фігурна бронзова (інв. № 23, гл. 1,7 м). Може бути датована ХІХ — початком ХХ ст. Довжина 80 мм. Місця кріплення обламані.

Куля свинцева (інв. № 24, гл. 1,7 м). Датована ХVІІ—ХVІІІ ст. Діаметр — 18 мм. Доброї збереженості.

Пластина бронзова (інв. № 25, гл. 2,5 м). Датування не визначене. Довжина — 49 мм, максимальна ширина 20 мм, товщина 2 мм. Під трикутної видовженої форми. Біля широкого краю заклепка.

Куля свинцева (інв. № 26, гл. 2,3 м). Датована ХVІІ—ХVІІІ ст. Діаметр — 13 мм. Сферичної форми із декількома плоскими площинами від ударів (?).

Монета мідна (інв. № 29, гл. 1,9 м). Датована ХІХ ст. (?). Діаметр 25 мм, товщина 1 мм. Сильно патинувана. Зображення майже не читається.

У межах шурфу також виявлено відщеп кремня, кістка тварини та значна кількість гончарних посудин пізньосередньовічного часу (рис. 4.24).

Шурф 8 знаходиться в південно-західній частині міського скверу (рис. 4.1; 4.22).

Розміри шурфу $0,8 \times 2,5$ м, глибина 3 м. Площа 2 м^2 . В межах шурфу зафіксована наступна стратиграфія. Верхній шар — темно-сірий однорідний гумусований суглинок, привезений для розбивки газону потужністю до 0,3 м. Нижче залягав шар темно-сірого суглинка із шматками цегли товщиною 0,3 м, який підстелявся шаром битої цегли та вапна до глибини 1,8 м. Під ним знаходився прошарок темно-сірого суглинка товщиною 0,04 м, який відділяв шар темно-сірого суглинка

із деревними вуглинками товщиною 1,2 м. Нижче залягав шар сірої супісі із шматками вапна потужністю до 0,14 м. Нижче до глибини 4 м прослідковано шар темно-сірого суглинку із вкрапленнями деревних вугликів та печини і фрагментів стінок гончарних посудин давньоруського часу. Материк в межах шурфу не зафіксовано.

У ході розбирання культурних на шарувань в межах шурфу були виявлені такі знахідки (рис. 4.23).

Пломба свинцева (інв. № 30, верхній змішаний шар). Датування не визначено). Діаметр — 19 мм, товщина 5 мм. Збереглося з'єднання двох половинок пломби. Одна поверхня сильно кородована, на іншій читається відбиток.

Люлька керамічна (інв. № 8, відвал). Може бути датована XVII—XVIII ст. Діаметр чашки 30 мм, висота — 55 мм, діаметр чубука 19 мм. Штампована, червоно-глиняна, нижня частина чашки прикрашена штампованим орнаментом. Чубук обламаний.

Монета срібна (інв. № 31, гл. 3 м). Добре читається дата — 1564 р. Діаметр — 19 мм. Один край ушкоджений. Зображення дуже чітке.

Кремінна пластина з ретушшю. Кремін'я чорний (інв. № 32, гл. 2—3 м). Розміри 20 × 19 мм. З дрібною ретушшю по краях.

Пляшки ф-т скляної (інв. № 33, гл. 2—3 м). Чіткий відбиток на клеймі — 1815 р. Розміри 60 × 55 мм, товщина 5 мм. Темно-зеленого кольору. Медал'йон під округлої в плані форми діаметром 20 мм.

Також в межах шурфу були зафіксовані фрагменти гончарних та скляних посудин доби пізнього середньовіччя.

Шурф 9 знаходиться в північно-західній частині скверу (рис. 4.1; 4.25).

Розміри становлять 3 × 3,5 м, загальна площа 10,5 м², глибина 1,4 м.

В межах шурфу зафіксовано наступну стратиграфію культурних на шарувань. Верхній шар представлений однорідним сильно-гумусованим темно-сірим супіском, привезеним для формування газону скверу потужністю до 0,15 м. Він підстелявся прошарками обмазки та деревного вугілля (товщина до 0,06 м) і попелу та шлаків від кам'яного вугілля (товщина до 0,1 м), які перекривали шар коричневого пропеченого суглинку товщиною до 0,2 м. Нижче залягав шар темно-сірого супіску із включеннями деревних вугликів аж до поверхні материка, який утримував лінзу світло-сірого плямистого суглинку. В межах шурфу простежено кам'яну кладку фундаменту на розчині із вапна шириною 0,8 м на довжину 3,5 м. Нижня частина фундаменту майже співпадає із верхньою межею материка. Фундаментна кладка була закладена в межах викопаної для неї траншеї по всій її ширині.

Під час розбирання заповнення шурфу були виявлені такі знахідки.

Грузик (?) свинцевий (інв. № 34, гл. 0,1—0,8 м). Давньоруського часу (?). Підокруглої форми — 25 × 30 мм, висота до 8 мм, діаметрі отвору 6 мм. Шайбоподібної форми із отвором. Поверхня сильно кородована.

Булавка залізна (інв. № 35, верхній змішаний шар). Давньоруського часу (?). Довжина 146 мм, діаметр дроту — 1—5 мм, зігнутий край тордований довжиною 23 мм. Загострюється до краю.

Брошка бронзова (інв. № 36, гл. 0,2—0,8 м). Побутування може бути віднесене до XIX ст. Розміри 45 × 30 мм. Ажурна, із місцем для вставки в центрі. На тильній стороні сліди від кріплення застіжки.

Кулі свинцеві (інв. № 37—38, гл. 0,2—0,8 м). Датовані XVII—XVIII ст. Діаметр — 13 мм. Поверхня патинувана.

Ніж залізний (інв. № 39, гл. 1 м). Давньоруського часу. Довжина — 92 мм, черешок — 32 мм, в перетині під прямокутної форми (8 × 3 мм). Ширини леза максимальна 10 мм, товщина спинки 5 мм. Черешок відділений від леза уступом. Поверхня кородована.

Пломба свинцева (інв. № 40, гл. 0,2—0,8 м). Датується XIX — поч. XX ст. Діаметр — 12 мм, товщина 3 мм. Чіткий відбиток якоря, та на протилежному боці відбиток напису по краю і зірочка в центрі.

Пломба свинцева (інв. № 41, верхній змішаний шар). Діаметр — 13 мм, товщина — 3 мм. Зображення чіткі на обох сторонах. Датована XIX — початком XX ст.

Монета із мідно-нікелієвого сплаву (інв. № 42, гл. 0,1—0,8 м). Дата — 1948 р. Діаметр — 22 мм, товщина 1 мм. Номінал — 20 копійок.

Монета мідна (інв. № 43, гл. 0,1—0,8 м). Дата на монеті — 1870 р. Діаметр — 33 мм, товщина 2 мм. Поверхня сильно затерта, патинувана.

Люлька керамічна (інв. № 44, верхній шар). Датування — XVII—XVIII ст. Розміри — 40 × 22 мм. Чашка та чубук обламани, біло глиняна, вкрита зеленою поливою.

Також в межах шурфу виявлені залізні предмети новітнього часу, фрагменти гончарних посудин X, XII, XIII, XIV та XVII—XVIII ст. (рис. 4.30).

Шурф 10 знаходиться в західній частині скверу, має розміри 1,5 × 1,5 м, площу 2,25 м² і глибину 1,7 м (рис. 4.1; 4.28).

У межах шурфу зафіксовано наступну послідовність залягання нашарувань. Верхній шар представлений темно-сірим однорідним суглинком потужністю до 0,2 м, який має характер переміщеного ґрунту. В північно-східній частині розрізу зафіксовано

прошарок сіро-жовтого суглинку товщиною до 0,6 м, в центральній — сірий суглинок із включеннями вапна товщиною до 0,4 м, який частково підстеляв другий шар. Третій та, частково, перший шар підстелялись темно-сірим суглинком із включеннями шматків вугликів та печини потужністю до 1 м. В північно-східній частині шурфу зафіксовано частину верхнього контуру заповнення об'єкта.

Під час розбирання заповнення шурфу було виявлено наступні індивідуальні знахідки (рис. 4.29).

Вінця ліпної посудини ф-т (інв. № 45, гл. 1 м). Побутування відноситься до VIII—IX ст. По зовнішньому краю вінця нігтьові відбитки.

Вінця гончарної посудини ф-т (інв. № 46, гл. 1 м). Давньоруського часу Мініатюрних розмірів.

Миски гончарної ф-т (інв. № 47, гл. 1 м). Давньоруського часу. Відкритого типу, орнаментована прямими горизонтальними лініями.

Кулі свинцеві (інв. № 48—52, верхній шар). Можуть бути датовані XVII—XVIII ст. Діаметр 9—13 мм. Одна із залишками литника.

Наконечник стріли залізний (інв. № 53, верхній шар). Давньоруського часу (?). Довжина 60 мм, довжина черешка 35 мм, діаметр черешка 12 мм. Втульчастого типу. Сильно кородований. Один край вістря обламаний.

Ножа леза ф-т залізного (інв. № 54, гл. 0,7 м). Датовано XIX — початком XX ст. Довжина 65 мм, максимальна ширина 11 мм, товщина спинки 3 мм. Край округлий. Поверхня кородована

Ніж залізний (інв. № 55, гл. 0,8 м). Давньоруського часу. Довжина 88 мм, довжина черешка 65 мм, в перетині підпрямокутний 6 × 4—2 × 3 мм, ширина леза максимальна 13 мм, товщина спинки — 4 мм. Черешок відділений від леза уступом. Лезо обламане.

Поверхня предмета сильно кородована.

Кресало залізне (інв. № 56, верхній шар). Давньоруського часу (?). Розміри 92 × 22 мм. Мигдалевидної форми.

У нашаруваннях в межах шурфу також виявлені кістки тварин, шматки металургійного шлаку, стінки ліпних посудин I тис. н. е., фрагменти ліпних посудин культури Лука-Райковецька, багато чисельні фрагменти гончарних посудин X, XI, XII ст., фрагменти керамічних кахлів, скляних посудин і віконниць та фрагменти гончарних посудин XVII—XVIII ст. (рис. 4.30).

Шурф 11 знаходився в західній частині міського скверу навпроти будівлі магістрату і мав розміри 2 × 3 м, площу 6 м², глибину 1,1 м (рис. 4.1; 4.31).

У межах шурфу зафіксована наступна стратиграфія. Верхній шар представлений темно-сірим однорідним гумусованим супіском без знахідок, який утворився під час засипки газону (товщина до 0,2 м). Нижче залягав шар битої цегли та вапна потужністю до 0,4 м. Під ним знаходився шар темно-сірої супісі із шматками цегли потужністю до 0,4 м. Нижче до рівня поверхні материка залягали шари вапна із деревними вугликами (потужністю до 0,3 м) та темно-сірого суглинку із печиною та вугликами (потужність до 0,36 м).

У культурних нашаруваннях шурфу виявлено (рис. 4.33) *монету* мідну (інв. № 57, викид із шурфу). Дата — 1863 р. Діаметр 24 мм, товщина 2 мм. Копійка Олександра II, а також фрагменти стінок гончарних посудин давньоруського часу, фрагменти скляних та гончарних посудин XVII—XVIII ст. (рис. 4.40).

Шурф 12 знаходився в північно-західній частині скверу (рис. 4.1; 4.32).

Розміри шурфу 1,5 × 1,5 м, площа 2,25 м², глибина 2,2 м. В межах шур-

фу простежено наступну послідовність культурних нашарувань. Верхній шар — темно-сірий однорідний суглинок привезений під час формування газону скверу товщиною до 0,24 м. Нижче до гл. 0,58 м знаходився шар жовто-сірого суглинку із шматками цегли та вапна. Під ним залягав темно-сірий суглинок до гл. 0,7 м від рівня сучасної денної поверхні. Четвертий шар репрезентований коричневим суглинком із зотлілою деревиною потужністю 0,3 м. П'ятий шар представлений темно-сірим суглинком із печиною потужністю до 0,26 м. Нижче аж до рівня поверхні материка знаходився шар темно-сірого суглинку із включеннями деревних вугликів та печини товщиною до 0,7 м. В північно-західному куті простежено верхній контур заповнення археологічного об'єкту, яке було представлено світло-сірим суглинком із деревними вугликами потужністю 0,7 м.

Під час розбирання культурних нашарувань були зафіксовані наступні знахідки (рис. 4.33):

Наконечник стріли залізний (інв. № 59, гл. 1,6 м). Давньоруського часу. Загальна довжина 53 мм, довжина черешка 33 мм, діаметр 1—4 мм, ширина леза 15 мм, товщина 2 мм. Черешкового типу, черешок відділений уступом від леза, лезо ромбоподібної форми. Поверхня кородована.

Пластина трапецієподібної форми крем'яна (інв. № 60, гл. 1,25 м). Розміри 28—20 × 26 × 4—5 мм. Виконана на пластині, всі краї вкриті дрібною ретушю.

В межах шурфу також виявлені кістки тварин, фрагменти неатрибутованих залізних виробів новітнього часу, чисельні фрагменти ранньогончарних посудин VIII, IX ст. та давньоруського часу, фрагменти гончарних посудин доби пізнього середньовіччя (рис. 4.40).

Шурф 13 розташовувався майже в центральній частині північно-західного краю скверу і мав розміри 1,5 × 1,5 м, площу 2,25 м² і глибину 2,4 м (рис. 4.1; 4.34).

У межах шурфу зафіксована наступна стратиграфія. Верхній шар до глибини 0,2 м — темно-сірий однорідний суглинок привізний. Нижче до гл. 0,7 м залягав шаб будівельного сміття у вигляді битої цегли та вапна. Під ним залягав горілий шар товщиною до 0,14 м, який перекривав шар каменів (залишки бруківки?) товщиною до 0,2 м. Нижче до рівня поверхні материка було зафіксовано сірий суглинок із включеннями попелу, вугликів, печини та деревного тліну.

Під час розбирання нашарувань в межах шурфу виявлені такі знахідки (рис. 4.35—4.38).

Монета мідна (інв. № 61, гл. 1 м). Дата — 1797 р. Діаметр 28 мм, товщина 2 мм. Копійка Павла I. Поверхня корорована.

Монета срібна (інв. № 62, гл. 1 м). Датована XVII—XVIII ст. Діаметр — 17 мм, товщина 0,5 мм. Читається на одному боці орел. Поверхня корорована.

Монета мідна (інв. № 63, гл. 1—1,1 м). Дата — 1766 р. Діаметр — 26 мм, товщина 2 мм. Написи та зображення сильно стерті, читабельні.

Монета срібна (інв. № 64, гл. 1,2—1,4 м). Датована XVII—XVIII ст. Діаметр — 14 мм. Край тріснутий. Поверхня сильно патинувана. Зображення майже не читаються.

Монета мідна (інв. № 65, гл. 1,2—1,4 м). Датована XVII—XVIII ст. Діаметр 16 мм, товщина — 0,3 мм. Поверхня патинувана. Зображення читабельні — орел і на протилежному боці профіль.

Монета мідна (інв. № 66, гл. 1,2—1,4 м). Датована XVII—XVIII ст. Діа-

метр — 15 мм Поверхня патинувана. Зображення читабельні.

Монета мідна (інв. № 67, гл. 1,2—1,4 м). Датована XVII—XVIII ст. Діаметр — 15 мм. Поверхня патинувана. Зображення не читаються.

Монета мідна (інв. № 68, гл. 1,2—1,4 м). Дата — 1663 р. Діаметр 15 мм. Поверхня патинувана. Зображення добре читаються.

Наконечник стріли залізний (інв. № 69, гл. 1,1—1,4 м). Давньоруського часу. Довжина 54 мм, довжина вістря 43 мм, ширина леза 16 мм, товщина 2 мм. Лезо під трикутної форми, плоске із слабо вираженою гранню вздовж. Черешок обламаний.

Ложка срібна (інв. № 70, гл. 1 м). Датуюється XIX ст. Розміри 85 × 33 мм, довжина ручки 57 мм, ширина 18 мм. Ручка зламана. Поверхня місцями патинувана.

Гачок залізний (інв. № 71, гл. 1,1—1,6 м). Довжина 38 мм, в перетині під квадратний — 1 × 1—4 × 4 мм. Поверхня корорована.

Пломба (?) свинцева (інв. № 72, верхній шар). Діаметр — 23 мм, товщина 1 мм. Зберігся лише край із частиною зображення.

Заготовка (?) залізна (інв. № 73, гл. 1 м). Довжина 127 мм, ширина 25 мм, товщина 2 мм Поверхня корорована.

У культурних нашаруваннях шурфу 13 також були зафіксовані фрагменти ліпних посудин I тис. н. е., фрагменти раньогончарних посудин X ст., гончарних посудин давньоруського часу, XIII—XIV ст. та пізньосередньовічного часу (рис. 4.40).

Шурф 14 знаходився в крайній північно-східній частині скверу і мав розміри 1,5 × 1,5 м, площу 2,25 м² і глибину 0,5 м (рис. 4.1).

Верхній шар заповнення шурфу був представлений темно-сірим однорід-

ним суглинком привізним потужністю до 0,2 м. Нижче до гл. 0,5 м залягав шар будівельного сміття. Під ним знаходились великі глиби каменю, які не було змоги вийняти вручну і за допомогою землерийної техніки¹.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ

У межах обстеженої ділянки було закладено 1 пошуковий *шурф 15* на ділянці вільній від забудови та садових насаджень (рис. 4.1; 4.39).

Розміри шурфу 1,5 × 1,6 м, площа 2,4 м², глибина 1,2 м. У межах шурфу зафіксована наступна стратиграфія. Верхній шар однорідний темно-сірий гумусова ний суглинок, привезений

¹ Знахідки з інвентарними номерами 3, 4, 15, 17, 31, 34, 35, 40, 56 та 69 походять із верхніх не стратифікованих шарів і мають випадковий характер потрапляння до культурних нашарувань, або ж мають виразний характер навмисного підкидання до шару (№ 17).

для розбивки газону потужністю до 0,36 м. Під ним залягав шар будівельного сміття товщиною до 0,3 м. Він підстелявся темним замивним шаром товщиною до 0,4 м. В нижній частині нашарування були представлені темним замивним шаром із вкрапленнями материка та вугликів. В процесі дослідження культурних нашарувань в шурфі були виявлені такі знахідки (рис. 4.38).

Гудзик (?) бронзовий (інв. № 74, верхній шар). Датований XIX ст. Діаметр — 32 мм. Дісковидний. На внутрішній стороні з мідного дроту кріплення.

Монета мідна (інв. № 75, гл. 1—1,1 м). Дата — 1665 р. Діаметр — 15 мм. Поверхня патинувана. Зображення читабельні.

Також із шурфу походили уламки кісток тварин, фрагменти ліпних посудин енеоліту-бронзи, фрагменти гончарних посудин X ст., давньоруського часу па доби пізнього середньовіччя (рис. 4.40).

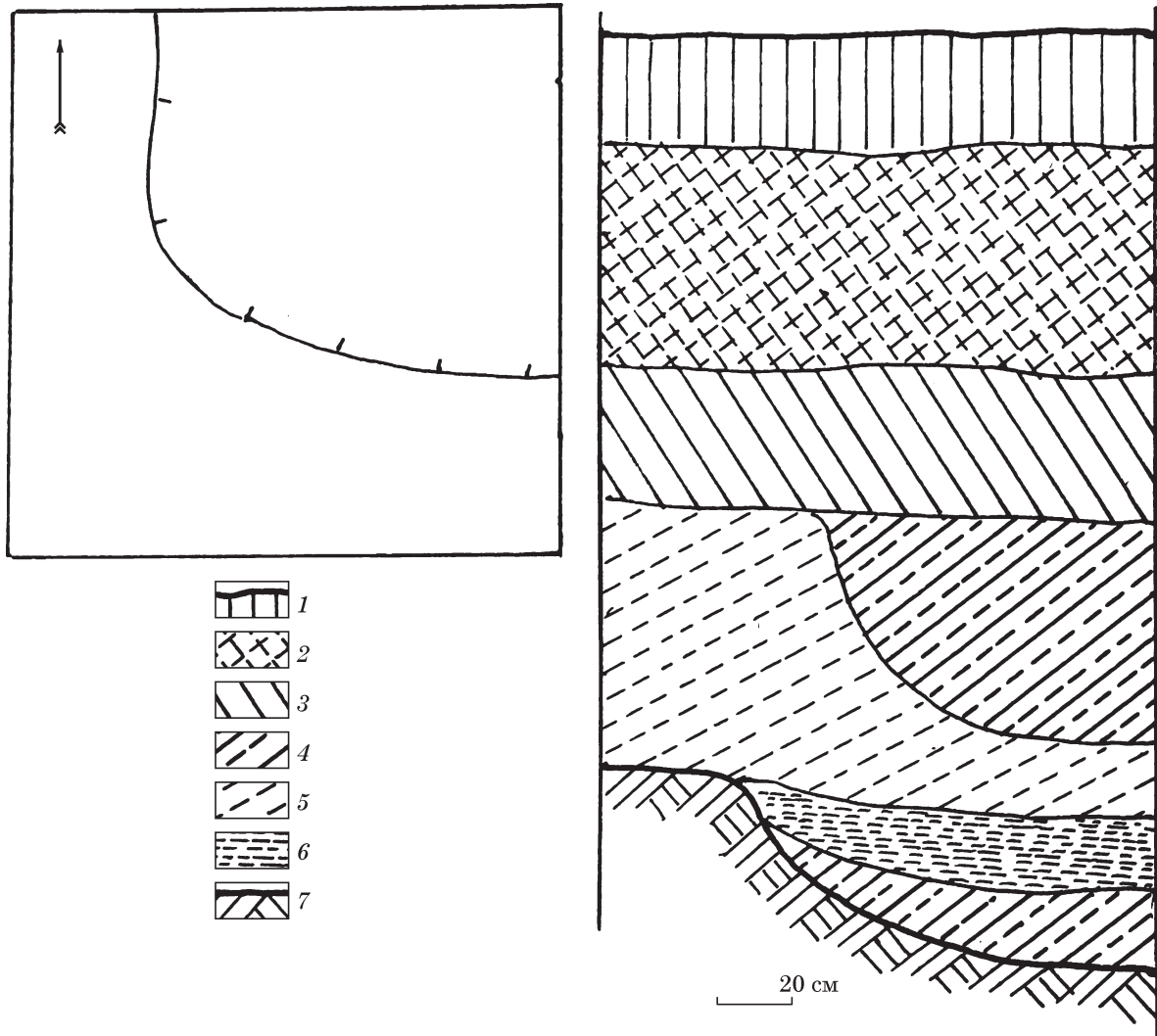
ІЛЮСТРАЦІЇ до розділу 4

Рис. 4.1. Місце розташування археологічних досліджень та план розміщення пошукових шурфів в історичній частині м. Житомир

Рис. 4.2. Фото Замкової площі та початку робіт на пошуковому шурфі 1

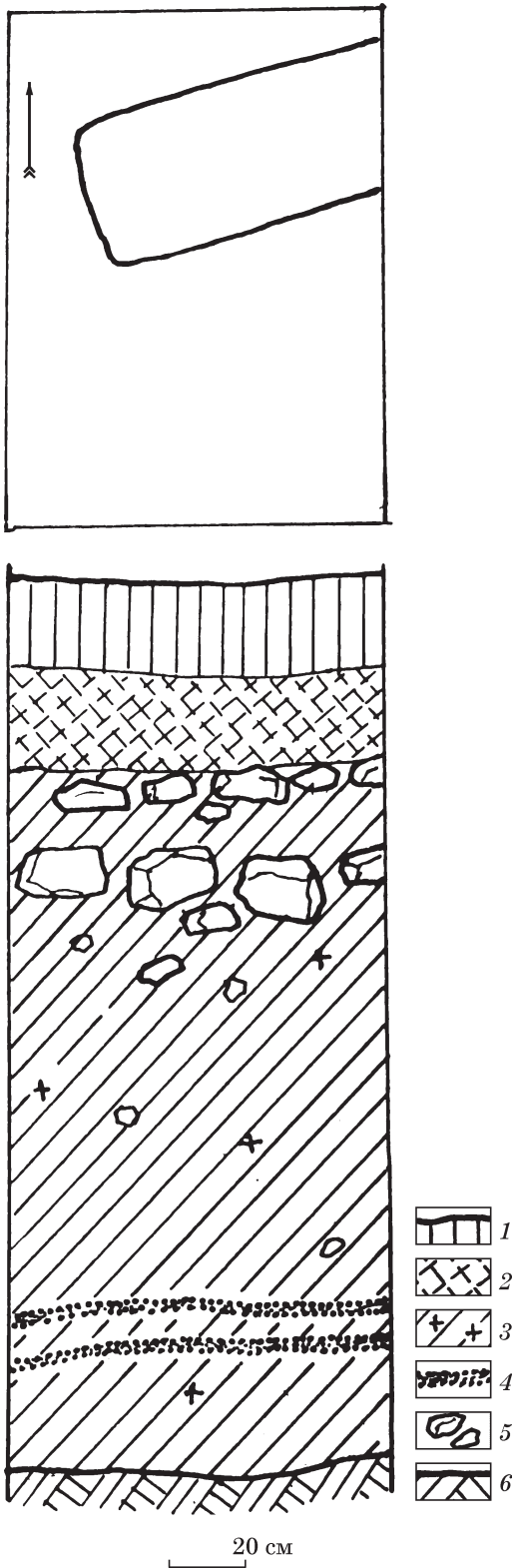

Рис. 4.3. План та стратиграфія культурних нашарувань шурфа 1: 1 — темно-сірий гумусований завезений суглинок; 2 — шар будівельного сміття; 3 — темно-сірий супісок зі світло-жовтими плямами; 4 — темно-коричневий суглинок; 5 — темно-сірий суглинок із включеннями деревного вугілля; 6 — шар деревного тліну; 7 — материк — сіро-жовтий лесоподібний суглинок

Рис. 4.4. Індивідуальні знахідки (інвентарні номери 1—4, 14) із шурфу 1

Рис. 4.5. План та розріз шурфа 2: 1 — чорнозем привезений; 2 — шар будівельного сміття; 3 — культурний шар зі знахідками XI—XVIII ст.; 4 — шар піска із прошарком пропеченої глини; 5 — перший та другий шари бруківки; 6 — материк — сіро-жовтий лесоподібний суглинок

Рис. 4.6. Індивідуальні знахідки із шурфа 2 (інвентарні номери 5—7, 28)

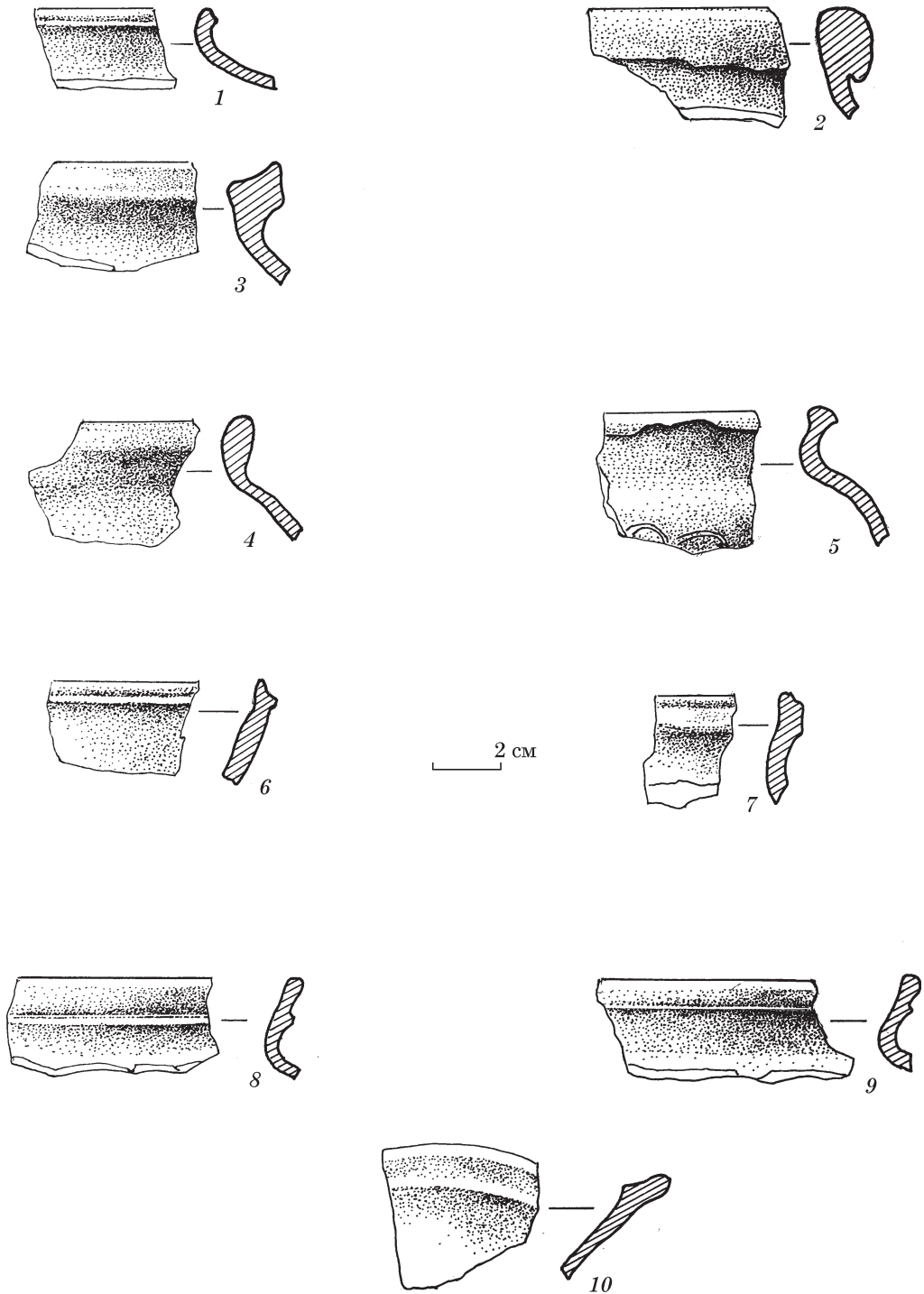
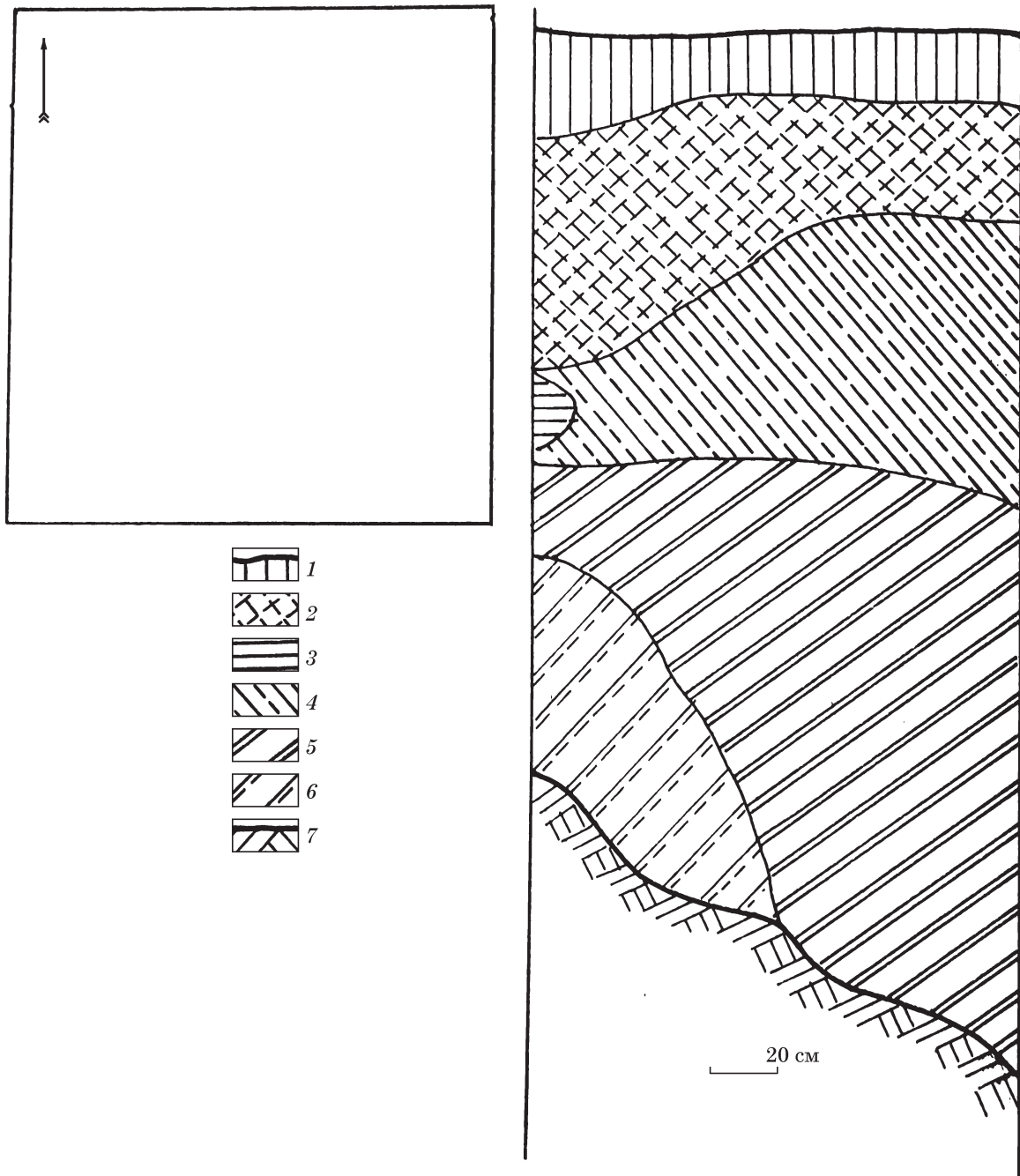

Рис. 4.7. Гончарна кераміка із шурфів 1 (1—3) і 2 (4—10)

Рис. 4.8. Шурф 3, план і розріз: 1 — темно-сірий гумусований завезений суглинок; 2 — шар будівельного сміття: цегла, вапно, вугілля тощо; 3 — включення вапна; 4 — темно-сірий гумусований суглинок з включеннями деревних вугликів; 5 — темно-сірий сильно гумусований плямистий суглинок із включеннями деревного вугілля й печини; 6 — перевідкладений материковий лесоподібний суглинок із включеннями деревного вугілля; 7 — материк — сіро-жовтий лесоподібний суглинок

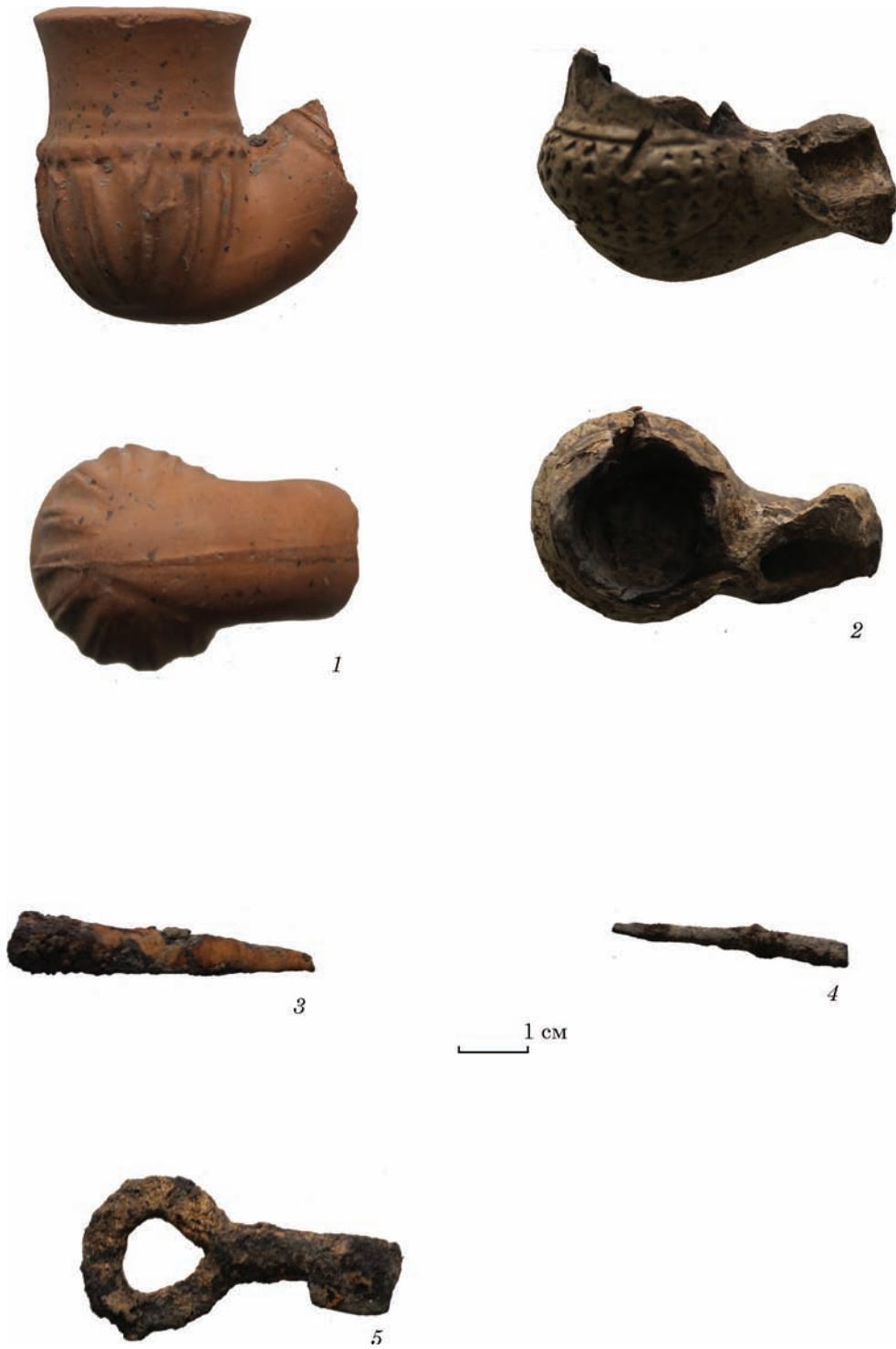
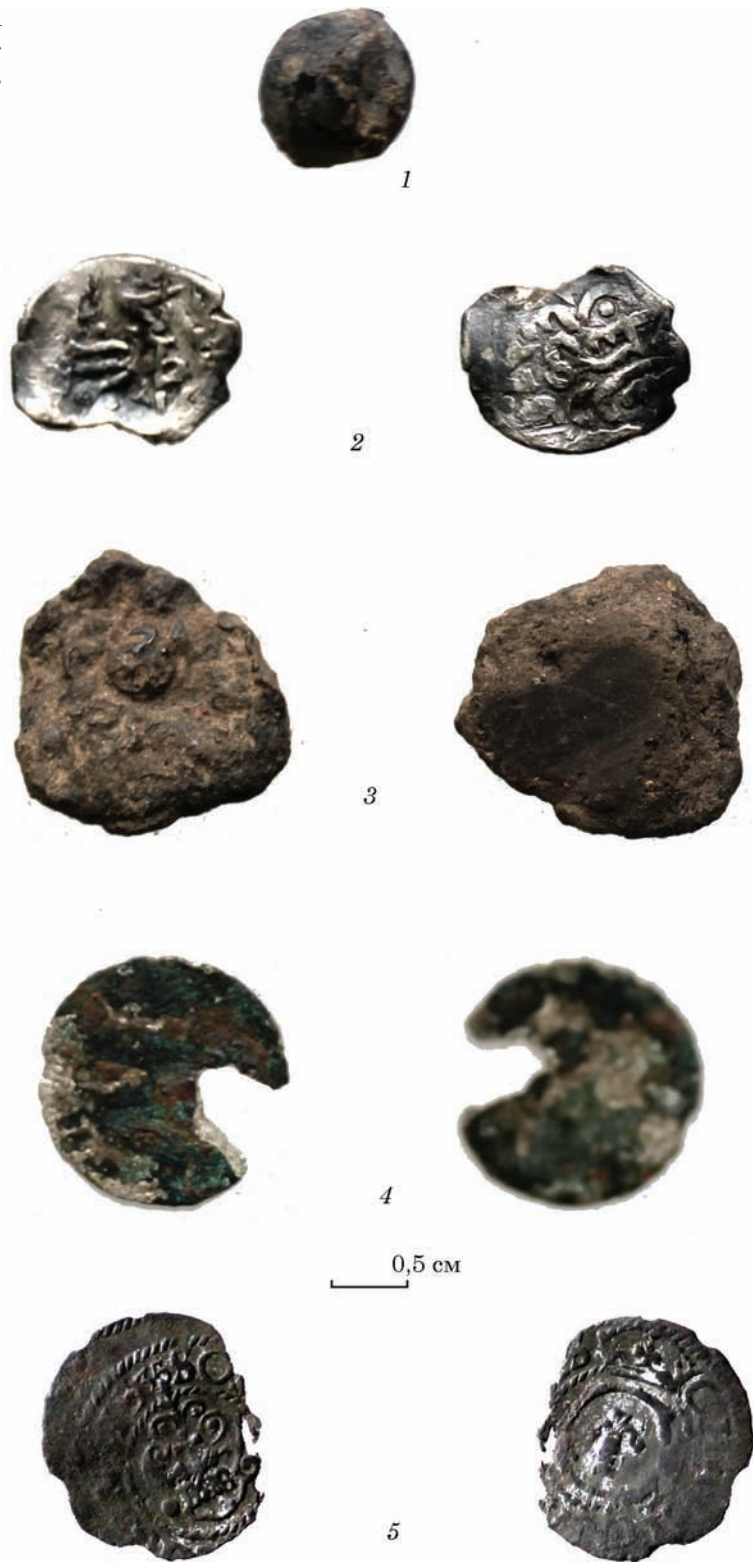

Рис. 4.9. Індивідуальні знахідки із шурфа 3 (інвентарні номери 9—12) та шурфа 8 (інвентарний номер 8)

Рис. 4.10. Куля та монетні знахідки із шурфа 3 (інвентарні номери 13, 15, 16, 18, 27)

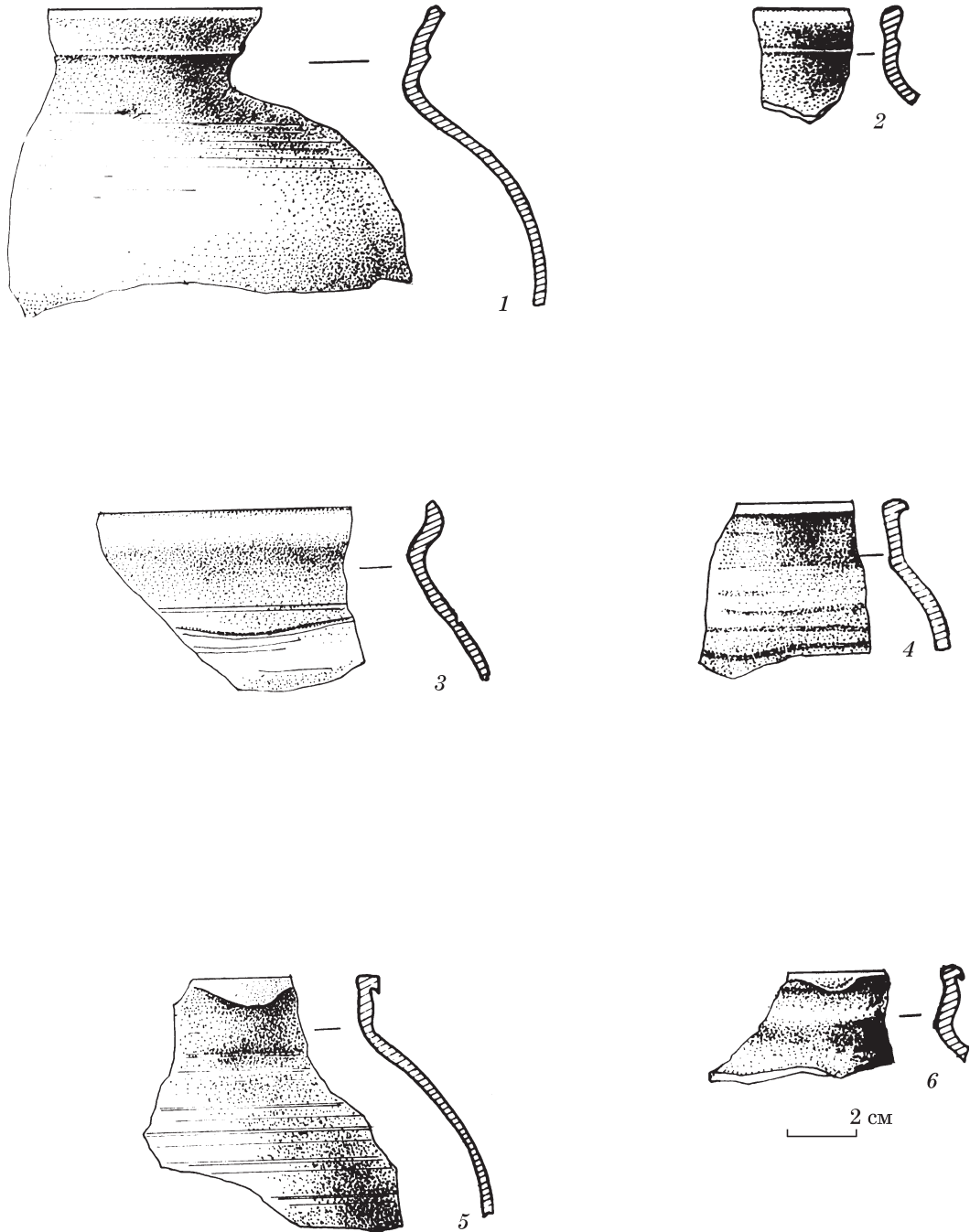

Рис. 4.11. Гончарна кераміка із шурфа 3

Рис. 4.12. Підпорна стінка та частина кладки перекриття підвального приміщення у шурфі 4

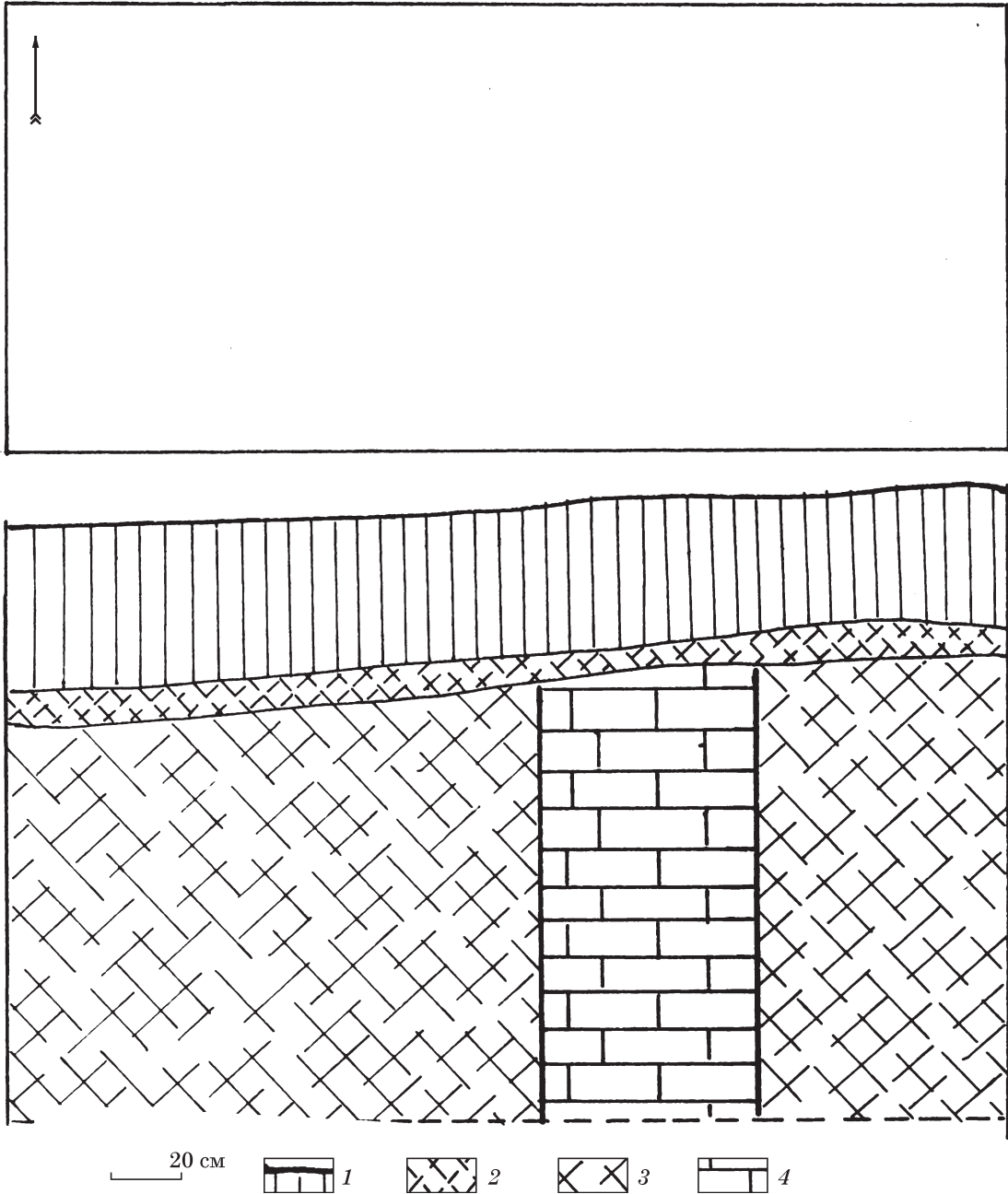

Рис. 4.13. План та розріз шурфа 4: 1 — темно-сірий завезений супісок; 2 — шар дрібної битої цегли й вапна; 3 — завал цілої цегли; 4 — цегляна кладка

Рис. 4.14. Стіни й склепіння цегляного перекриття підвального приміщення в шурфі 5

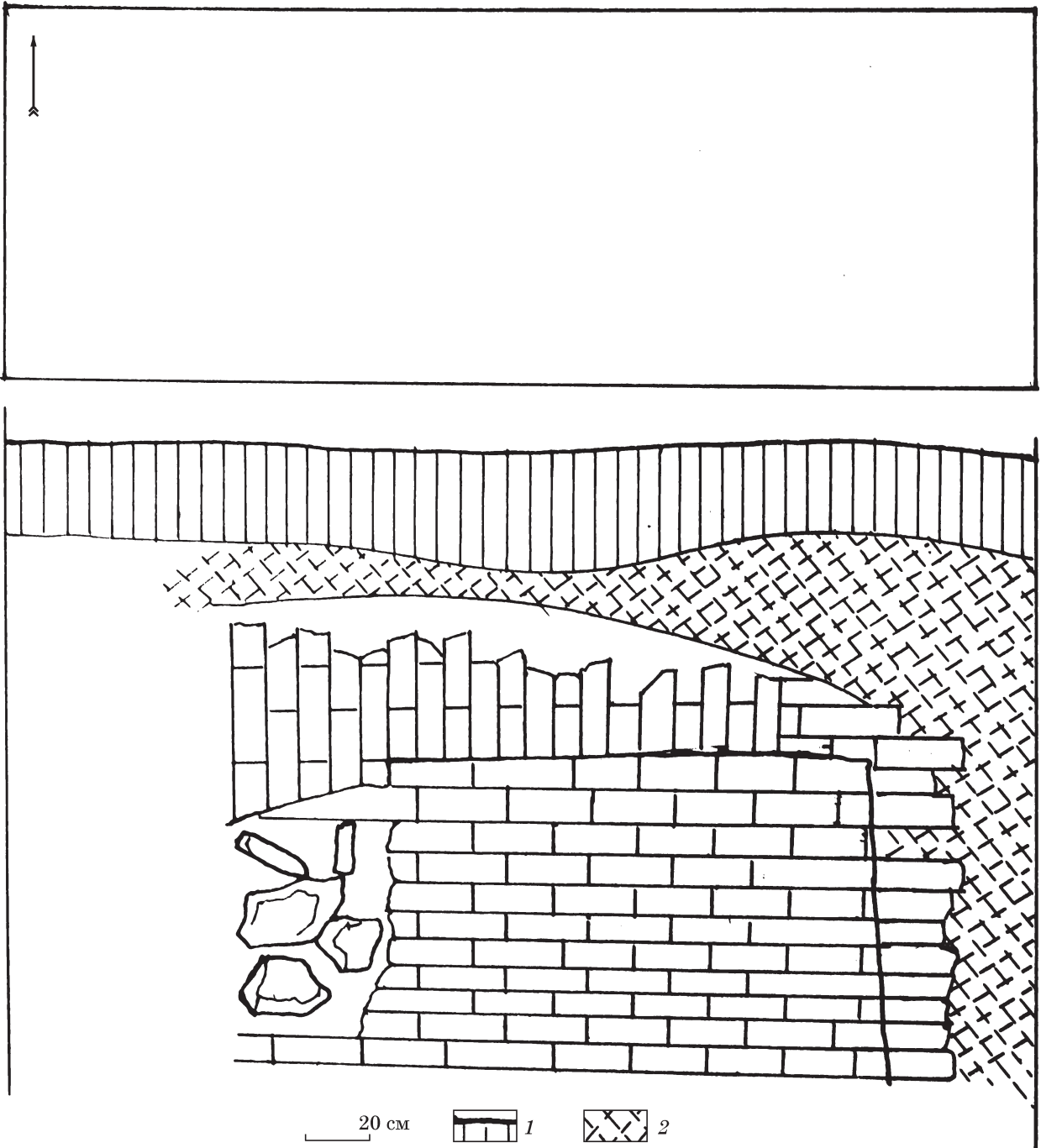

Рис. 4.15. План та розріз північної стінки шурфа 5: 1 — темно-сірий завезений супісок; 2 — шар битої цегли й вапна

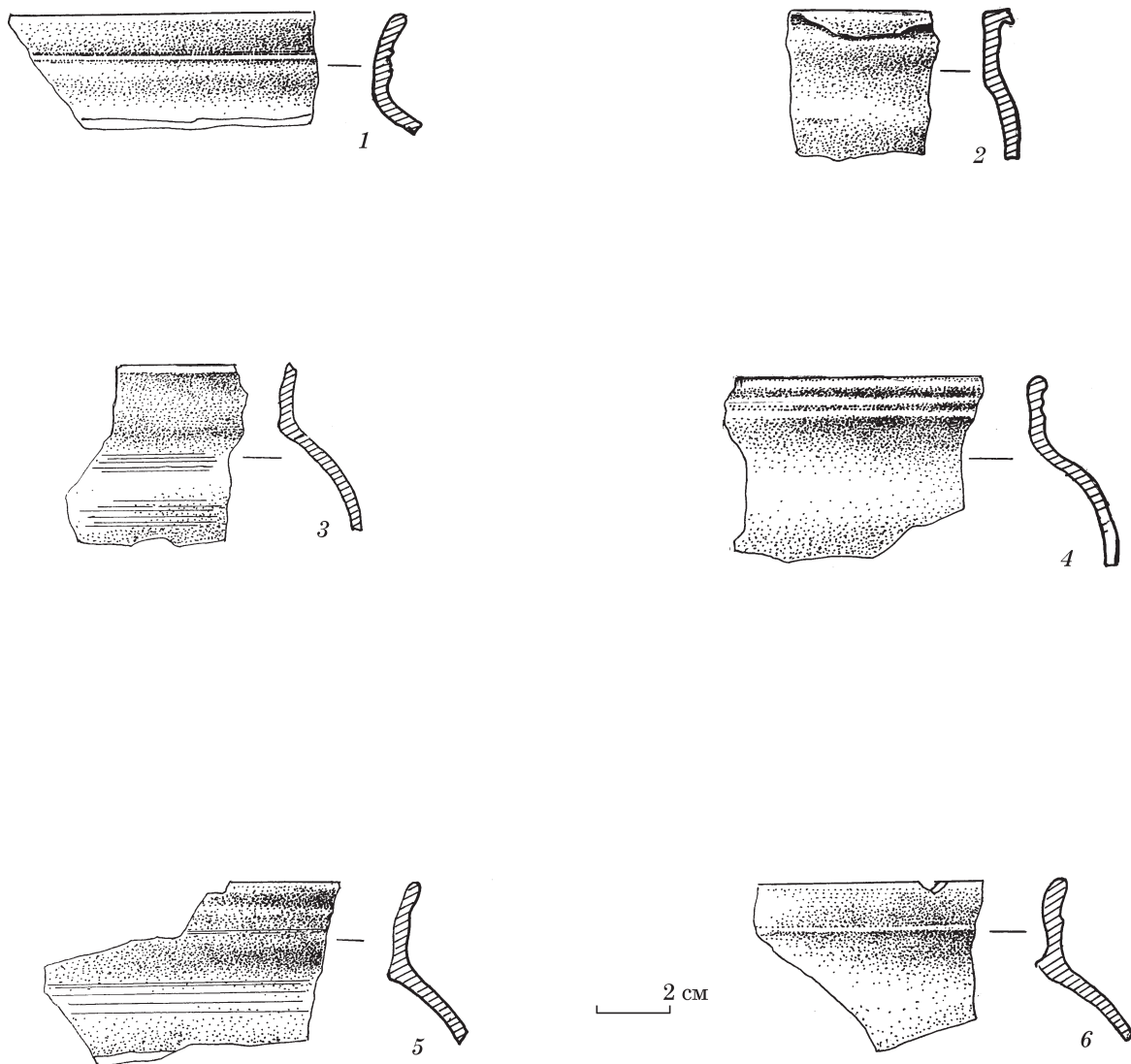

Рис. 4.16. Гончарний посуд пізньо середньовічного часу із шурфа 5

Рис. 4.17. План та розріз шурфа 6: 1 — темно-сірий завезений супісок; 2 — шар битої цегли й вапна; 3 — темно-сіра гумусована супісь із включеннями деревних вугликів; 4 — темно-сіра однорідна супісь; 5 — світло-сірий суглинок із включеннями деревного вугілля й кераміки XVII—XVIII ст.; 6 — обвуглена дерев'яна плаха; 7 — світло-сірий суглинок із включеннями деревного вугілля і пізньосередньовічної кераміки; 8 — шар бруківки, каміння; 9 — материк — сіро-жовтий лесоподібний суглинок

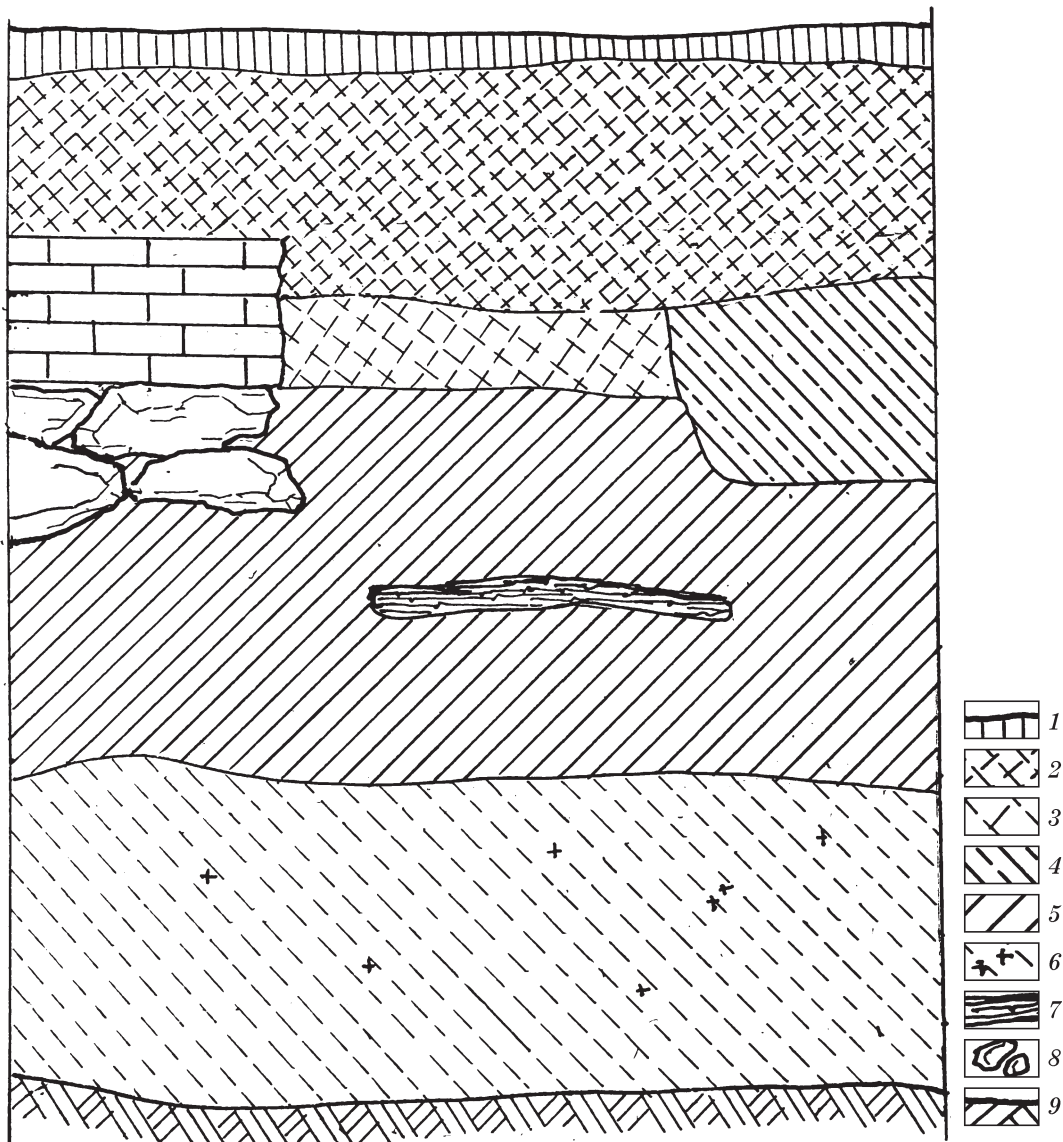

Рис. 4.18. Бронзові, керамічні та залізні вироби із шурфа 6 (інвентарні номери 19—22)

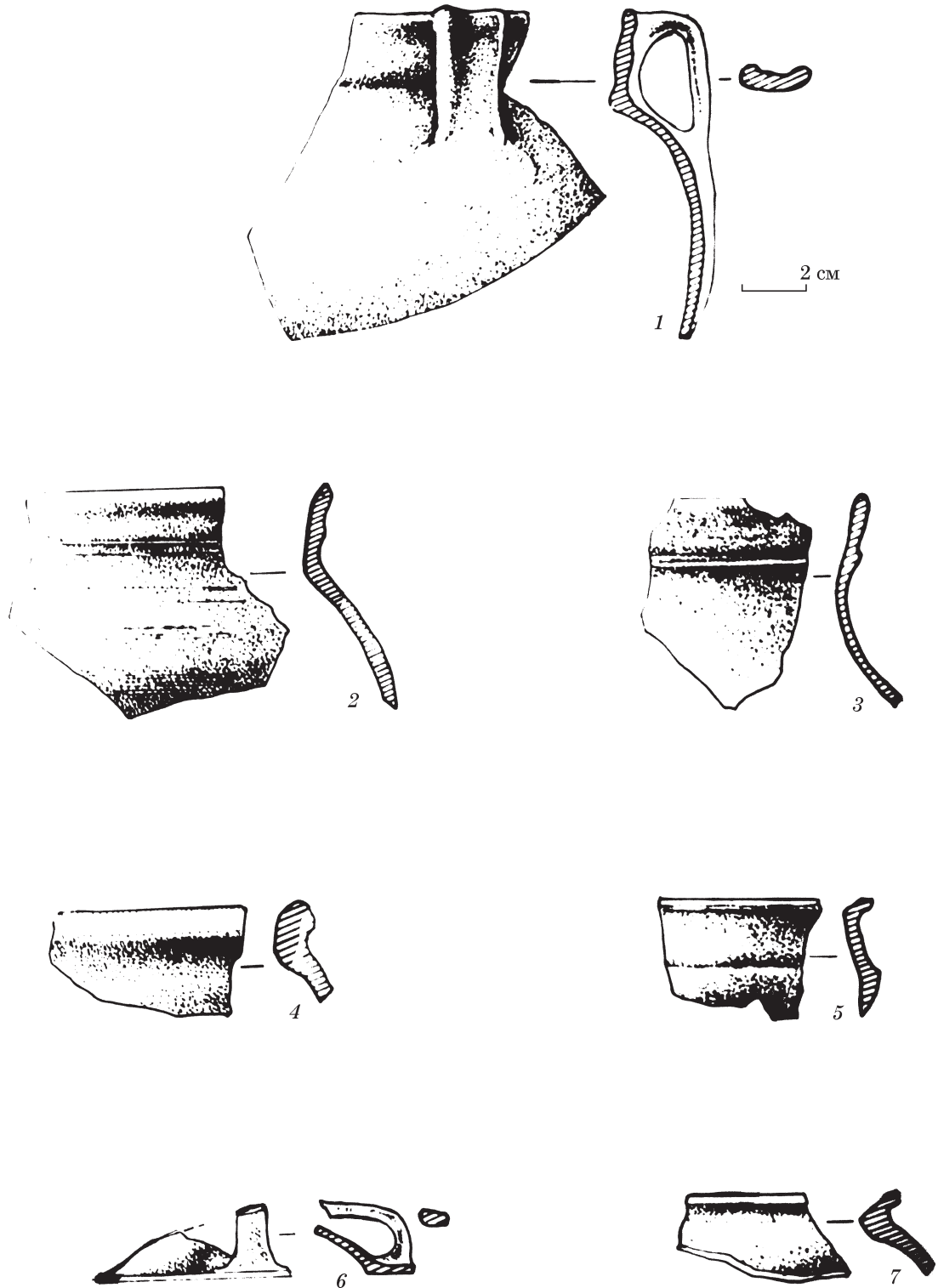
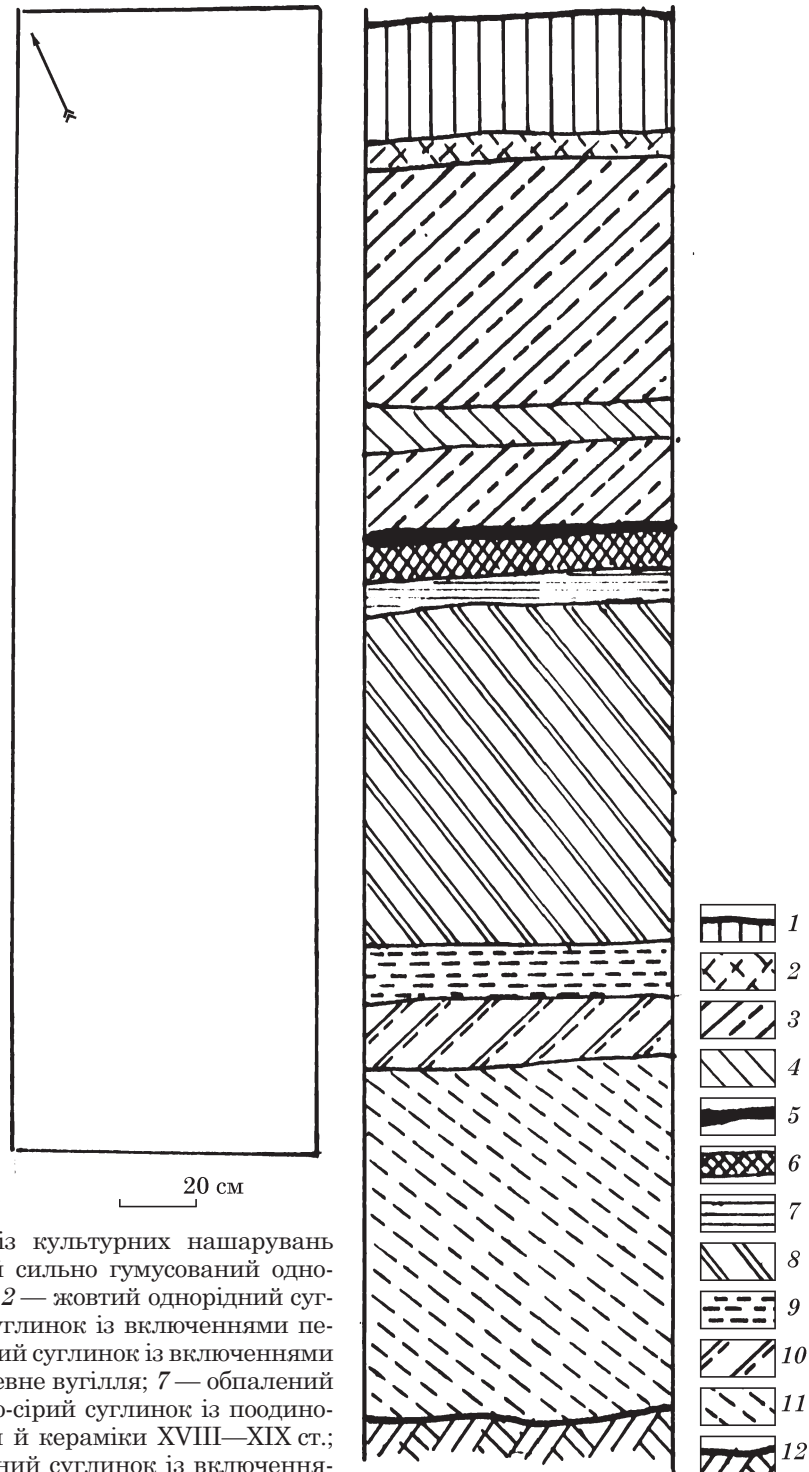

Рис. 4.19. Гончарний посуд із шурфа 6

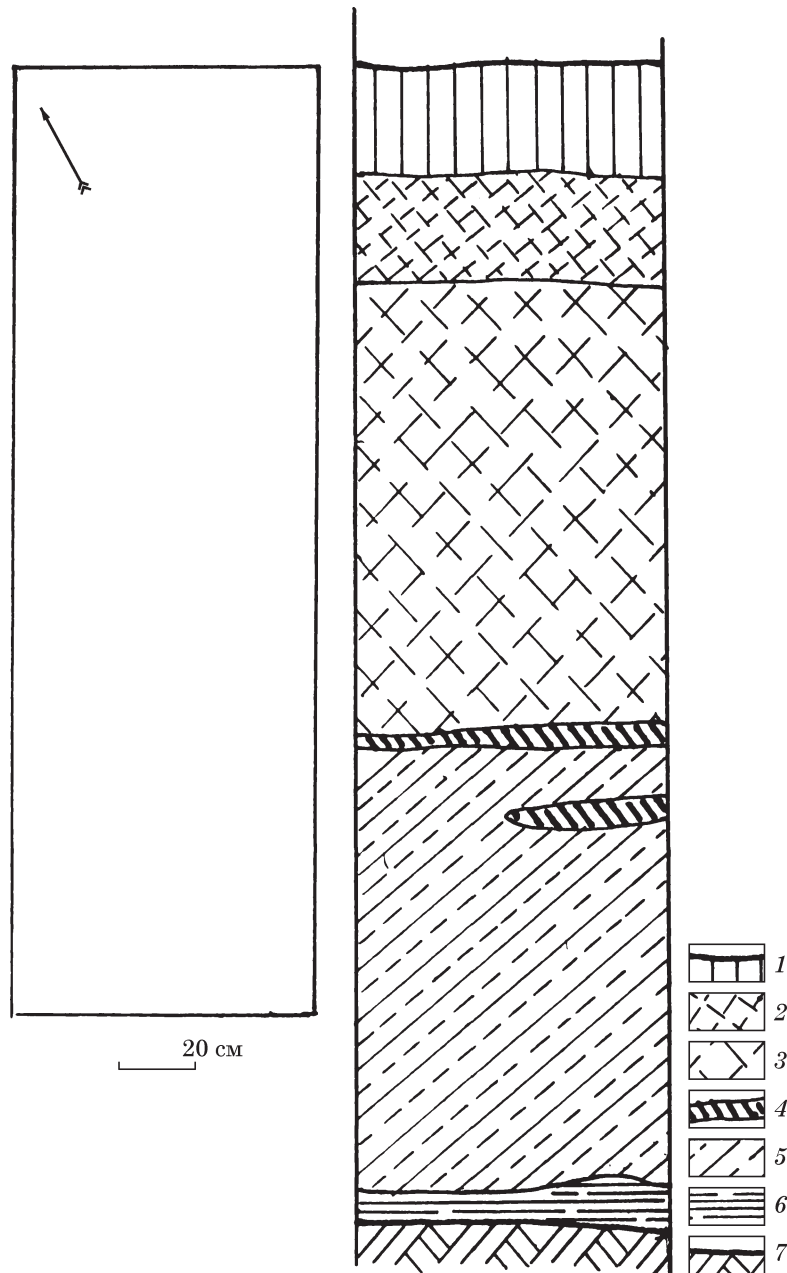

Рис. 4.20. План та розріз культурних нашарувань шурфа 7: 1 — темно-сірий сильно гумусований однорідний завезений супісок; 2 — жовтий однорідний суглинок; 3 — темно-сірий суглинок із включеннями печини; 4 — жовто-коричневий суглинок із включеннями цегли; 5 — попіл; 6 — деревне вугілля; 7 — обпалений сірий суглинок; 8 — темно-сірий суглинок із поодинокими включеннями цегли й кераміки XVIII—XIX ст.; 9 — темно-сірий гумусований суглинок із включеннями вугликів; 10 — світло-жовтий суглинок без знахідок; 11 — темно-сірий однорідний сильно гумусований суглинок (чорнозем) із поодинокими знахідками стінок ранньогончарних посудин у верхній частині; 12 — материк — сіро-жовтий лесоподібний суглинок

Рис. 4.21. Бронзові, свинцеві та мідні предмети із шурфа 7 (інвентарні номери 23—26, 29)

Рис. 4.22. План та розріз культурних нашарувань шурфа 8: 1 — темно-сірий однорідний завезений суглинок; 2 — темно-сірий суглинок із включеннями цегли; 3 — шар битої цегли й вапна; 4 — темно-сірий суглинок; 5 — темно-сірий суглинок із включеннями вугликів; 6 — сіра сушість із включеннями вапна; 7 — темно-сірий суглинок із включеннями деревних вугликів, печини і кераміки давньоруського часу

Рис. 4.23. Свинцева пломба, срібна монета та крем'яний відщеп із шурфа 8 (інвентарні номери 30—32)

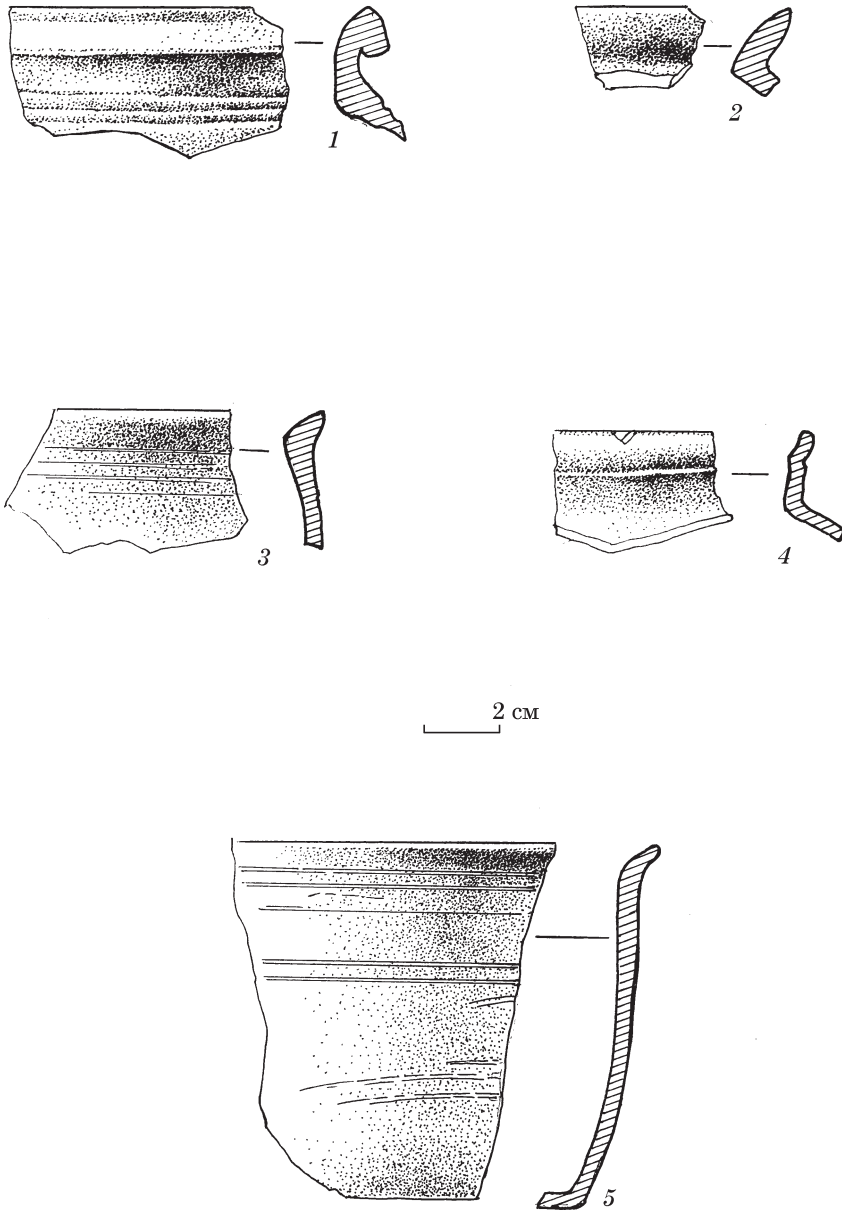
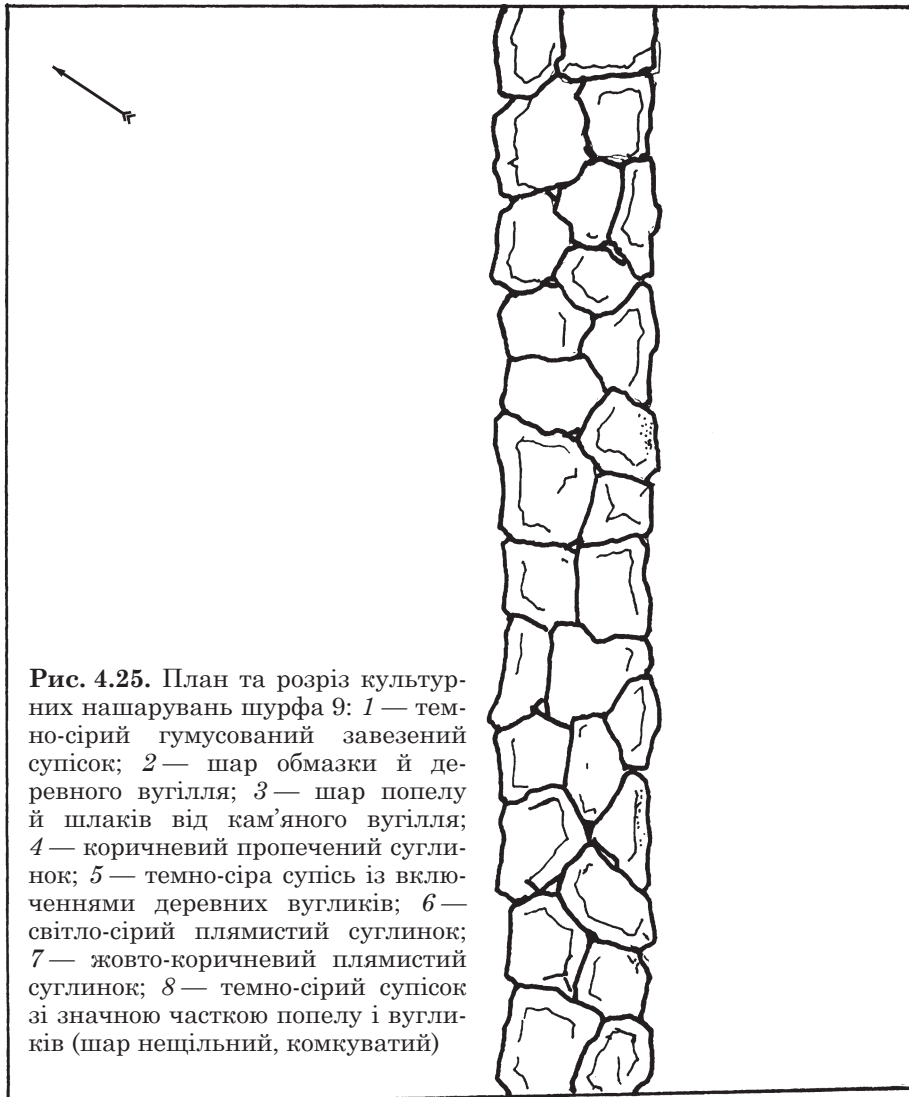
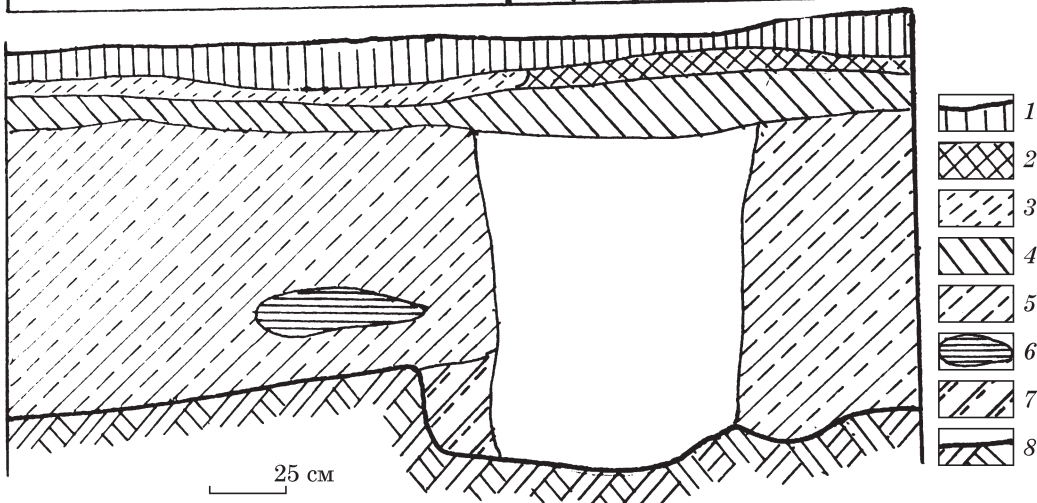

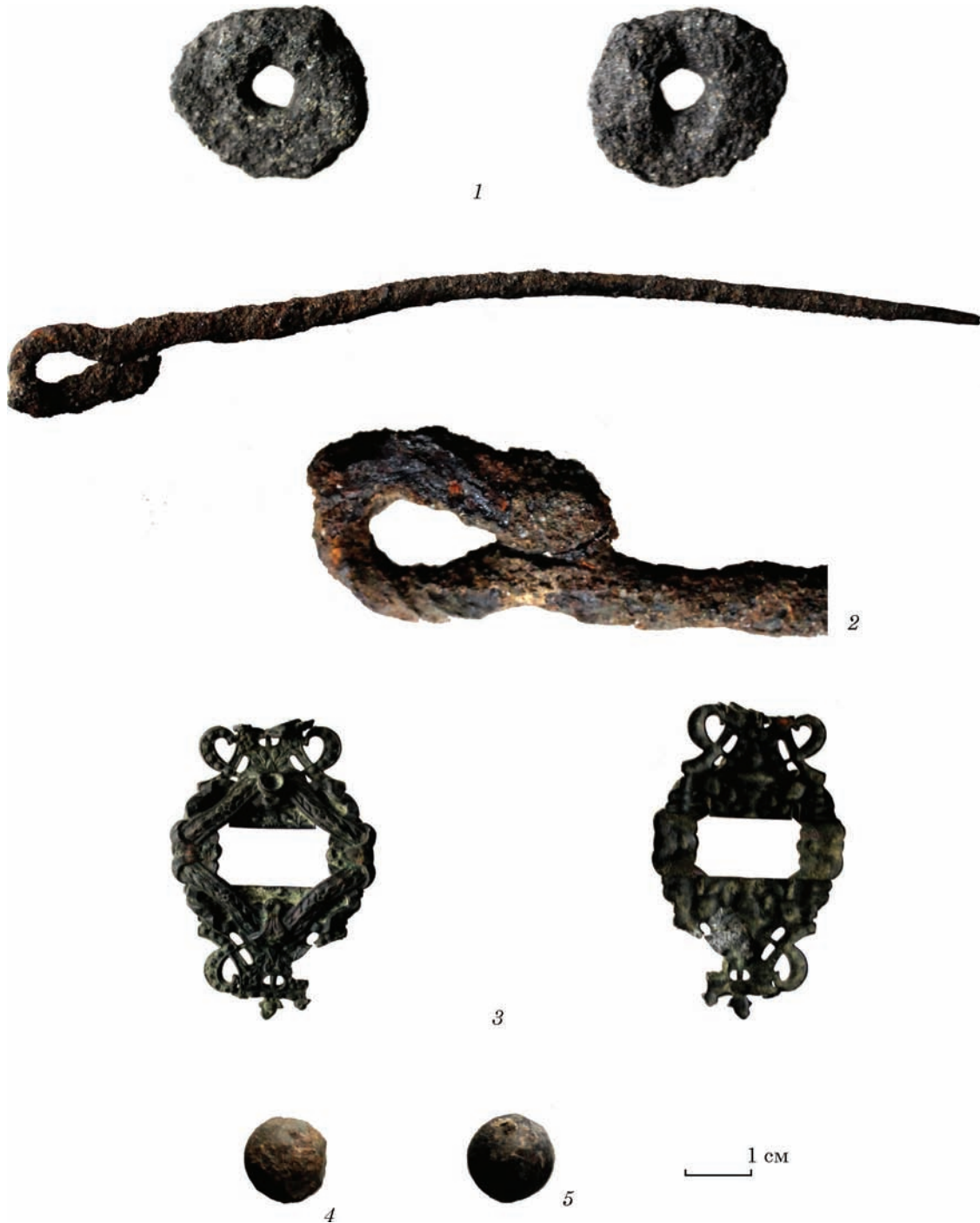
Рис. 4.24. Гончарні посудини із шурфів 7 (1—4) і 8 (5)

Рис. 4.25. План та розріз культурних нашарувань шурфа 9: 1 — темно-сірий гумусований завезений супісок; 2 — шар обмазки й деревного вугілля; 3 — шар попелу й шлаків від кам'яного вугілля; 4 — коричневий пропечений суглинок; 5 — темно-сіра супісь із включеннями деревних вугликів; 6 — світло-сірий плямистий суглинок; 7 — жовто-коричневий плямистий суглинок; 8 — темно-сірий супісок зі значною часткою попелу і вугликів (шар нещільний, комкуватий)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8

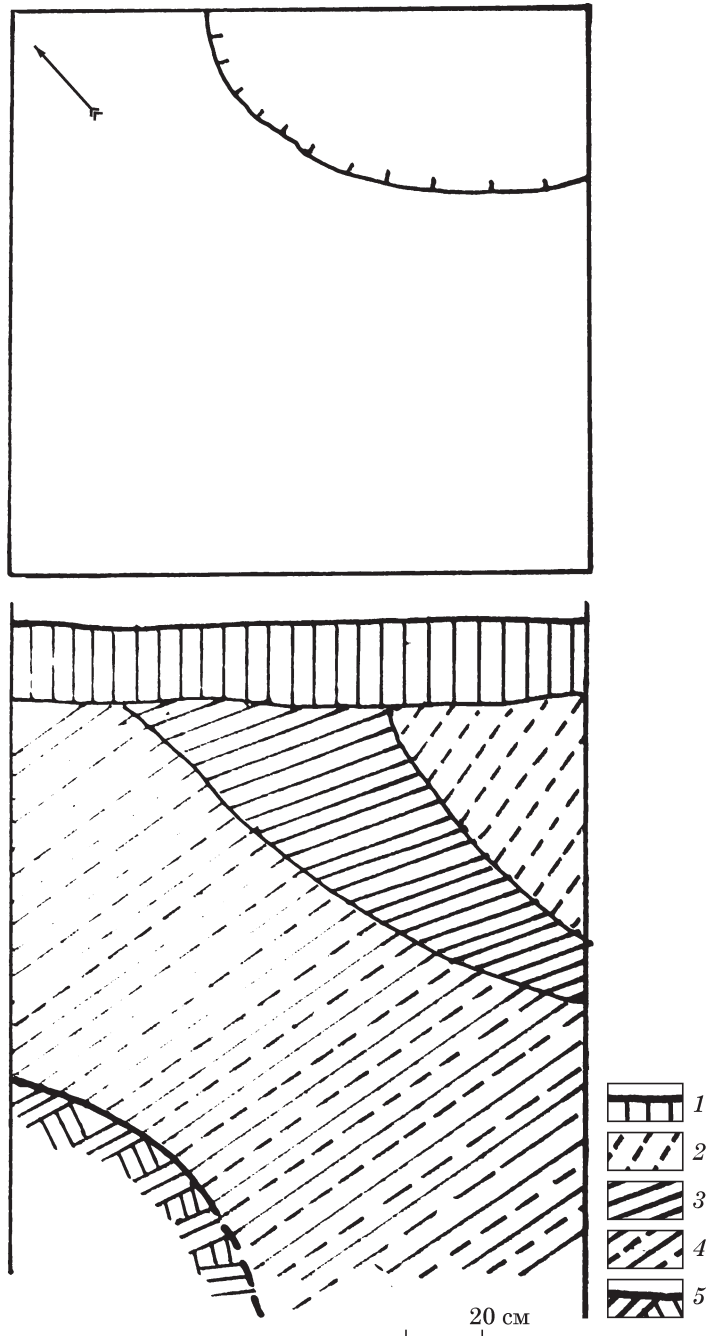

Рис. 4.26. Свинцевий гудзик (?), залізна булавка, бронзова брошка та свинцеві кулі із шурфа 9 (інвентарні номери 34—38)

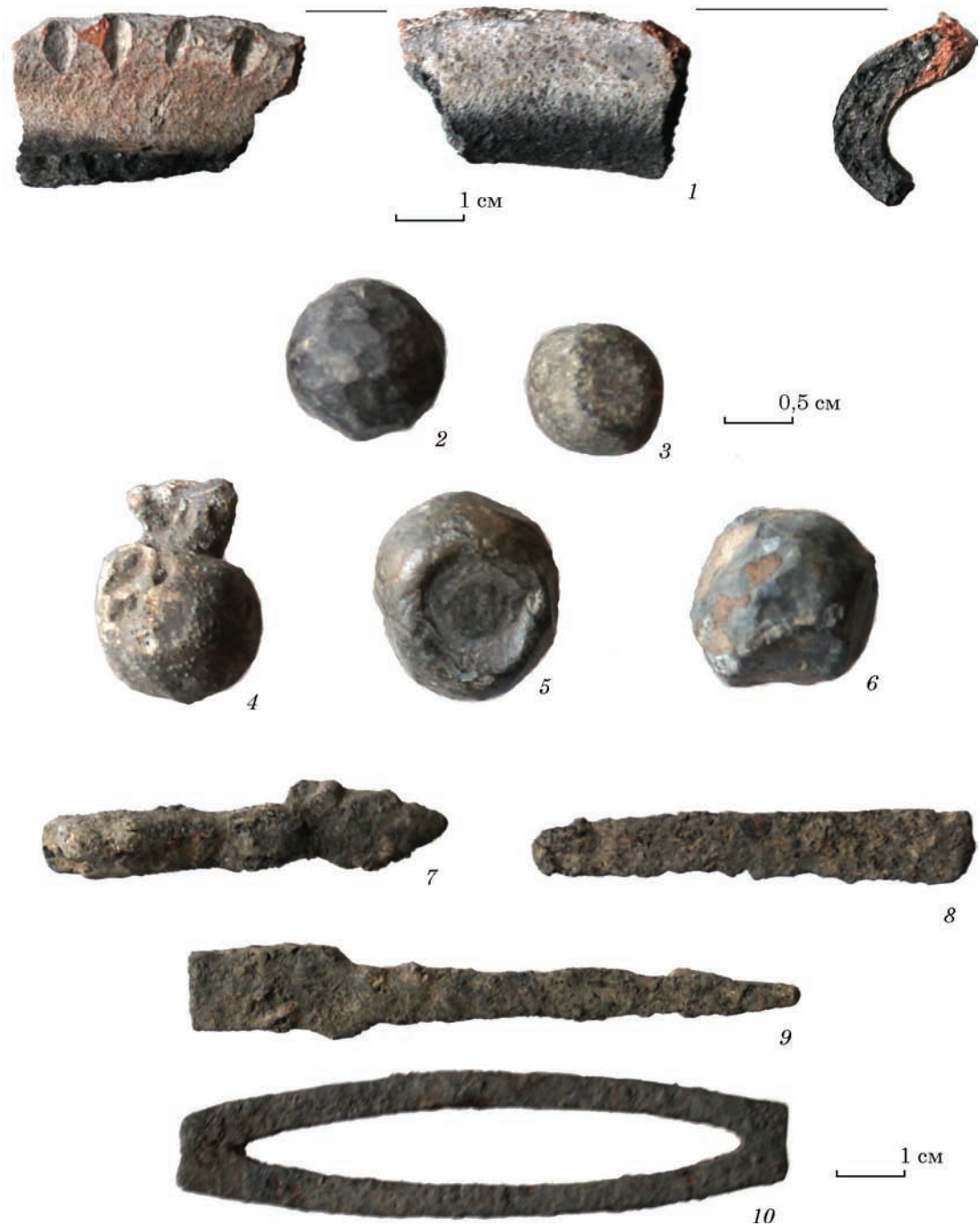

Рис. 4.27. Залізний ніж, свинцеві пломби, мідно-нікелева та мідна монети і керамічна люлька із шурфа 9 (інвентарні номери 39—44)

Рис. 4.28. План та розріз культурних нашарувань шурфа 10: 1 — темно-сірий однорідний завезений суглинок; 2 — сіро-жовтий суглинок; 3 — сірий суглинок із включеннями вапна; 4 — темно-сірий суглинок із включеннями печини й вугликів; 5 — материк

Рис. 4.29. Вінце ліпної посудини VIII—IX ст., свинцеві кулі, залізні наконечник, ножі й кресало із шурфа 10 (інвентарні номери 45, 48—56)

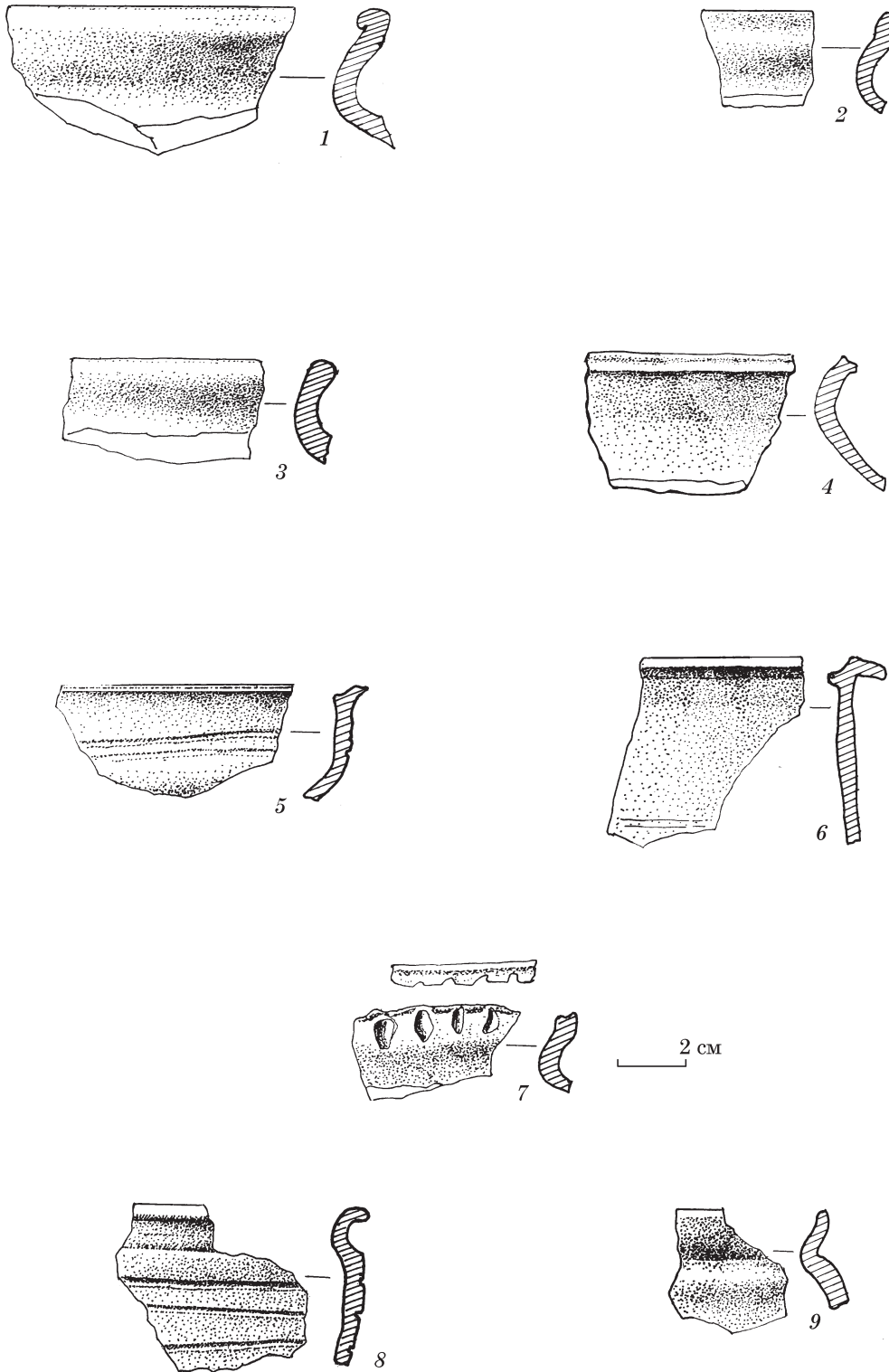
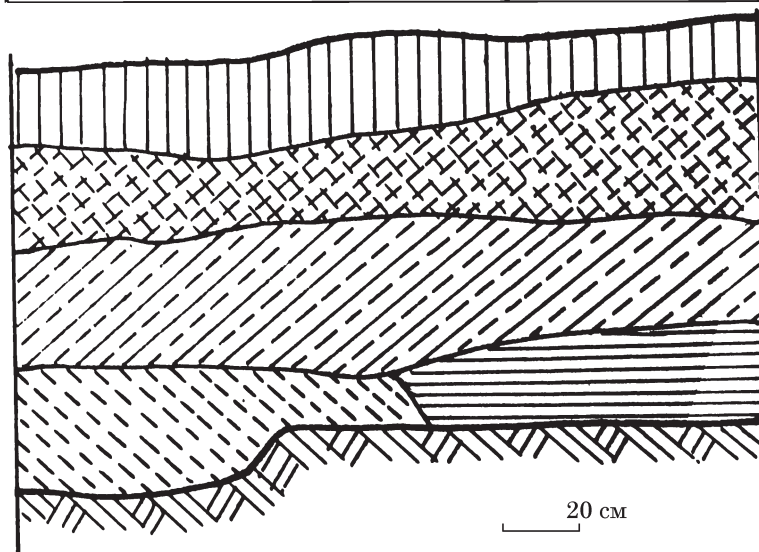
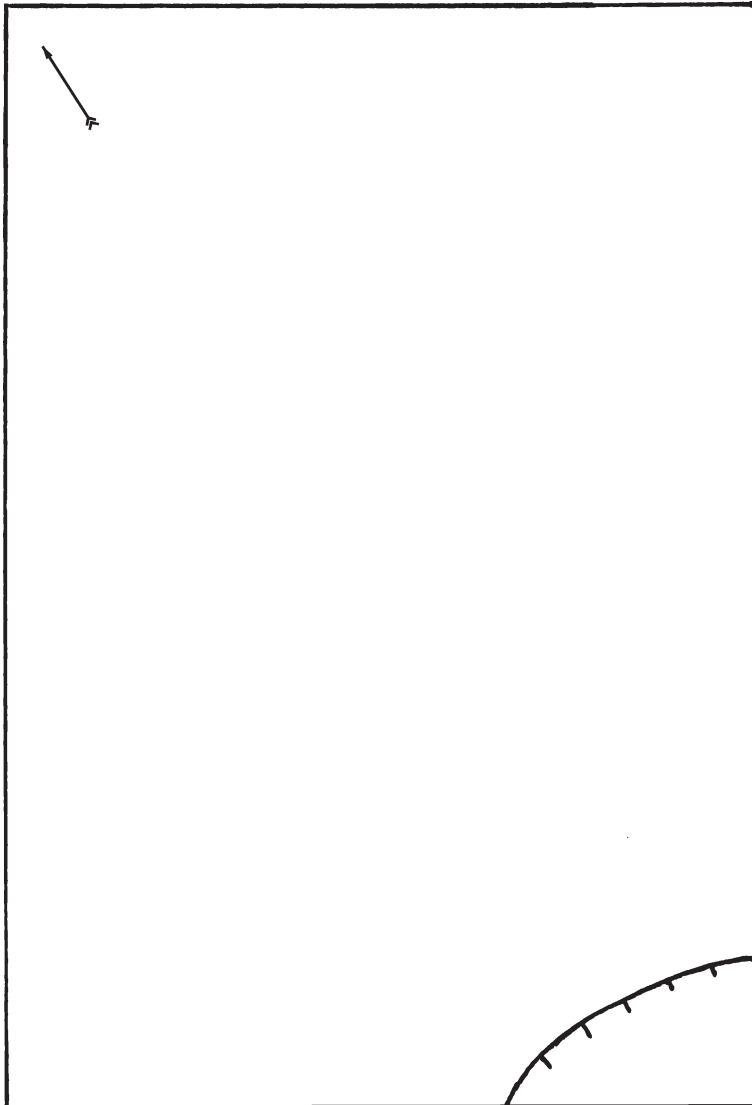
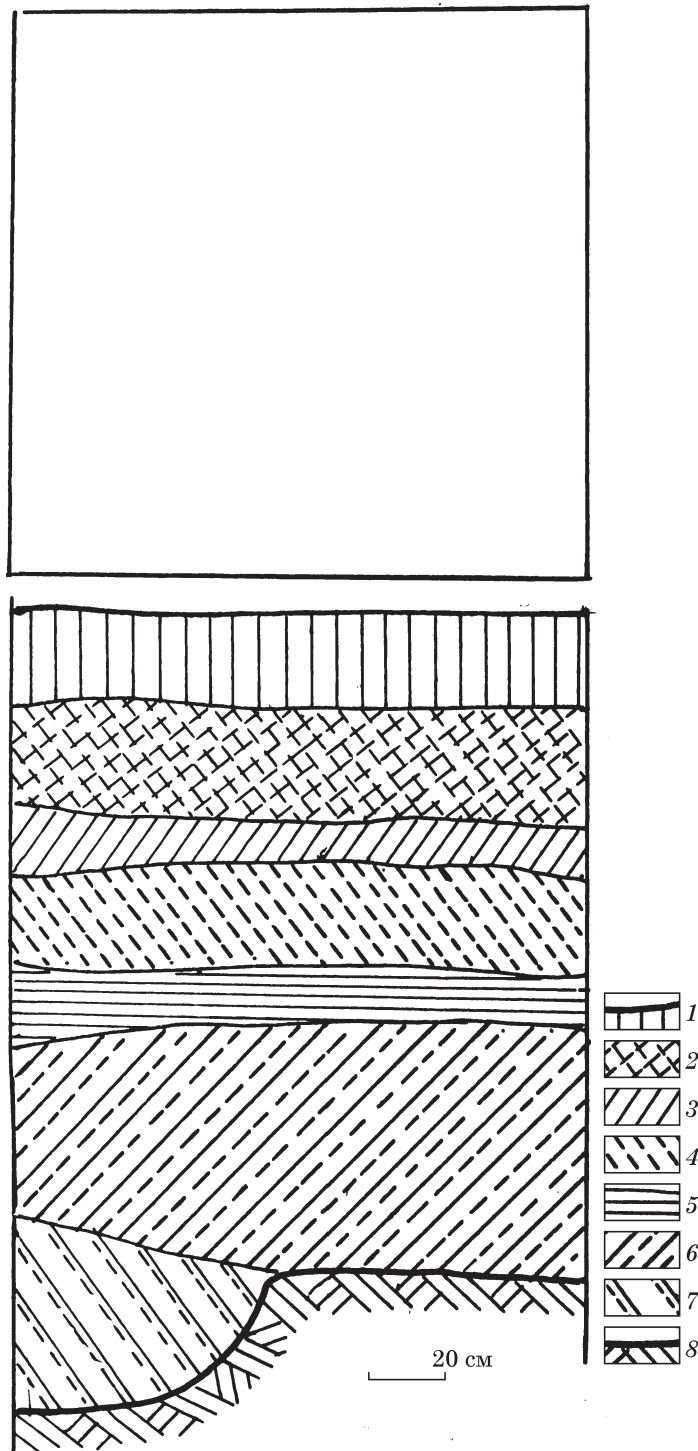

Рис. 4.30. Гончарна кераміка із шурфа 10 (1—6), ліпна та ранньогончарна із шурфа 10 (7—9)

Рис. 4.31. План та розріз культурних нашарувань шурфа 11: 1 — темно-сірий однорідний гумусований завезений супісок; 2 — шар битої цегли й вапна; 3 — темно-сірий супісок із включеннями цегли; 4 — шар вапна із деревними вугликами; 5 — темно-сірий суглинок із печиною й вугликами; 6 — материк

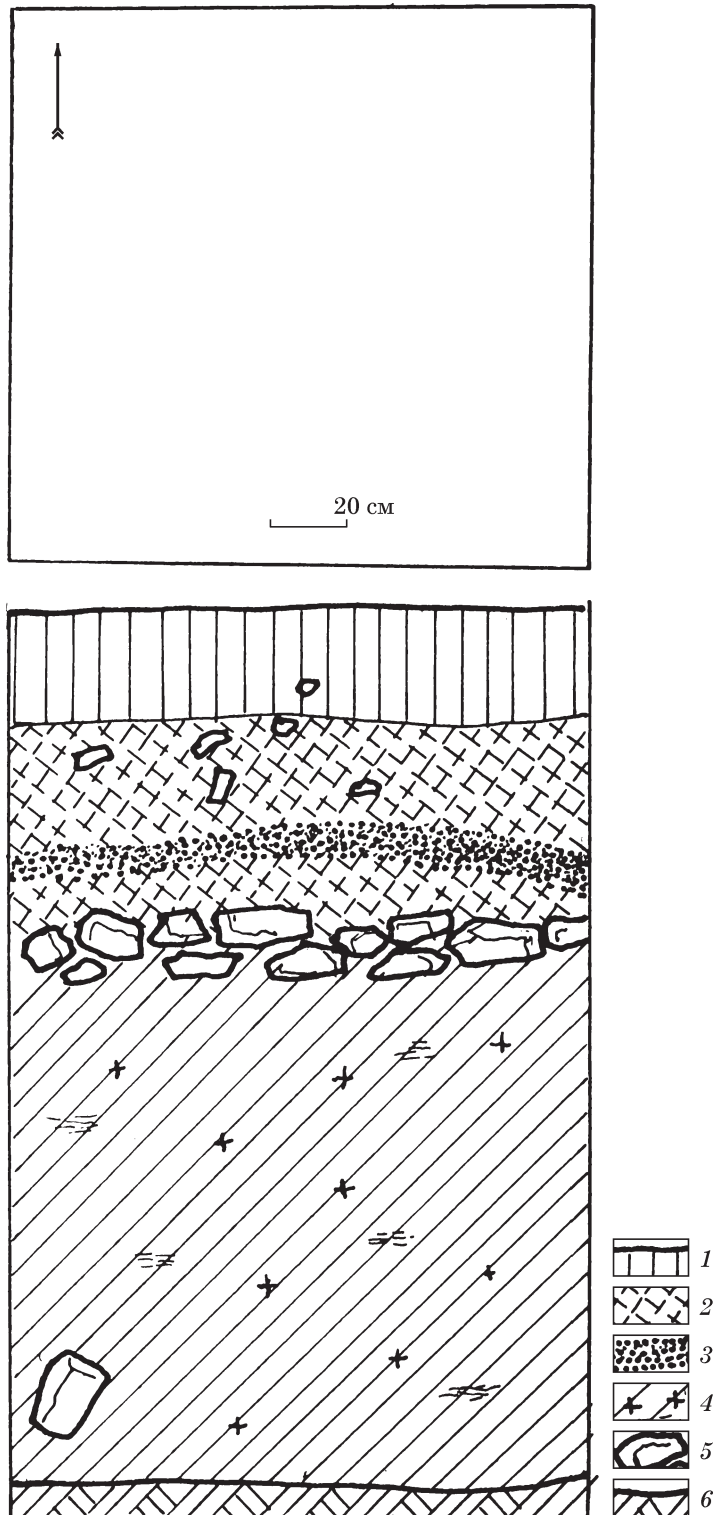
- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6

Рис. 4.32. План та розріз культурних нашарувань шурфа 12: 1 — темно-сірий однорідний гумусований супісок; 2 — жовто-сірий суглинок із включеннями цегли й вапна; 3 — темно-сірий суглинок; 4 — коричневий суглинок із зотлілою деревиною; 5 — темно-сірий суглинок із печиною; 6 — темно-сірий суглинок із включеннями печини й вугликів; 7 — світло-сірий суглинок із деревними вугликами; 8 — материк

Рис. 4.33. Мідна монета із шурфа 11, наконечник стріли та крем'яна трапеція з ретушю із шурфа 12 (інвентарні номери 57, 59, 60) і залізне кресало із шурфа 2 (інвентарний номер 58)

Рис. 4.34. План та розріз культурних нашарувань шурфа 13: 1 — сірий гумусований привезений супісок; 2 — шар будівельного сміття; 3 — горілий прошарок; 4 — сірий супісок із включеннями попелу, вугликів, печини й деревного тліну; 5 — бита цегла й шар будівельного сміття XVIII ст.; 6 — материк

Рис. 4.35. Мідна та срібні монети із шурфа 13 (інвентарні номери 61—64)

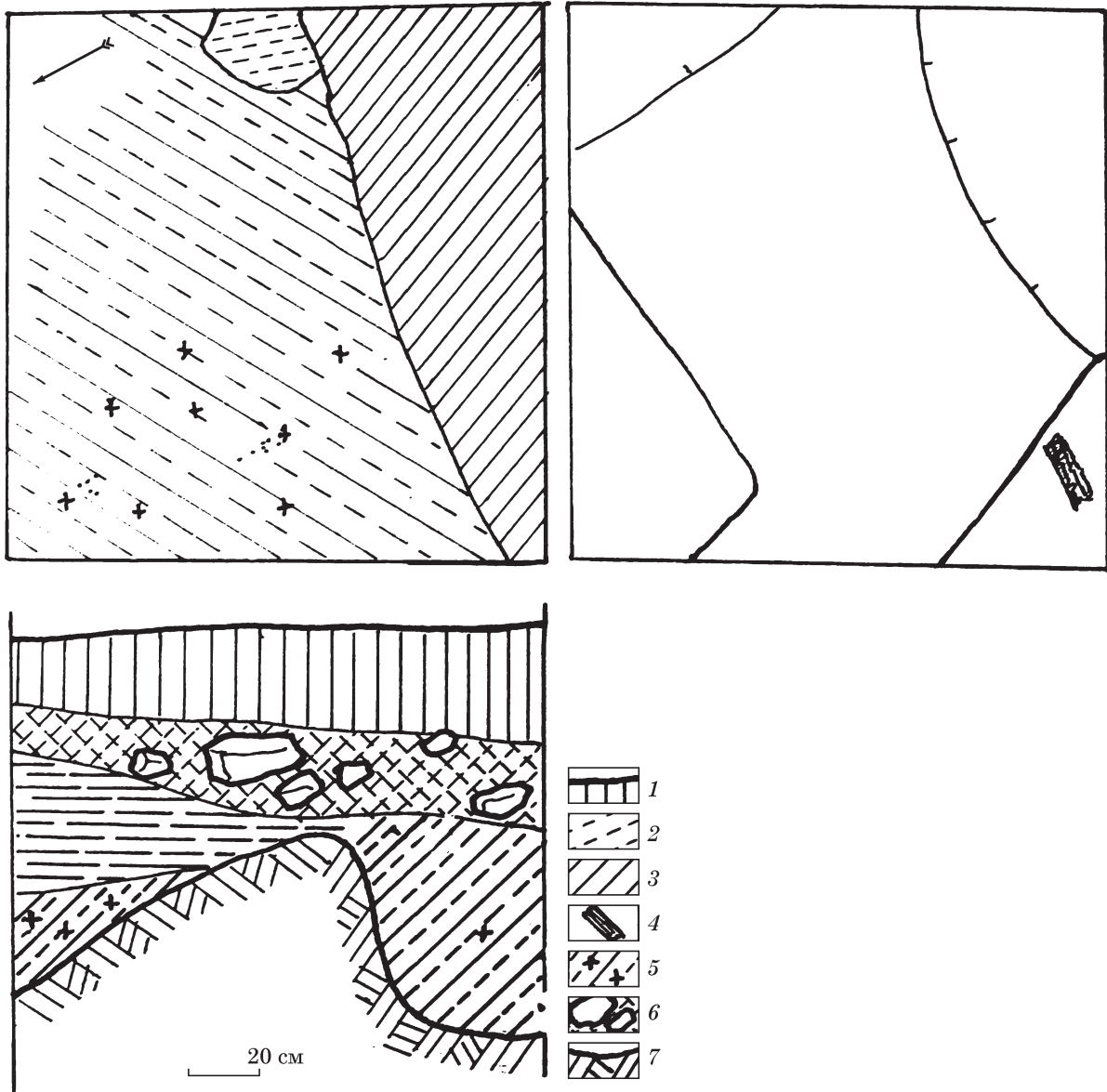
Рис. 4.36. Мідні монети із шурфа 13 (інвентарні номери 65—68)

Рис. 4.37. Залізний наконечник стріли, срібна ложка і залізний гачок із шурфа 13 (інвентарні номери 69—71)

Рис. 4.38. Свинцева плomba (?), залізна заготовка із шурфа 13 (інвентарні номери 72, 73), мідна монета із шурфа 15 (інвентарний № 75)

Рис. 4.39. План та розріз культурних нашарувань шурфа 15: 1 — темно-сірий гумусований привізний супісок; 2 — перевідкладений материковий суглинок; 3 — темно-сірий плямистий суглинок; 4 — деревне вугілля; 5 — темний замивний шар; 6 — шар будівельного сміття: каміння, бита цегла, вапно; 7 — материк

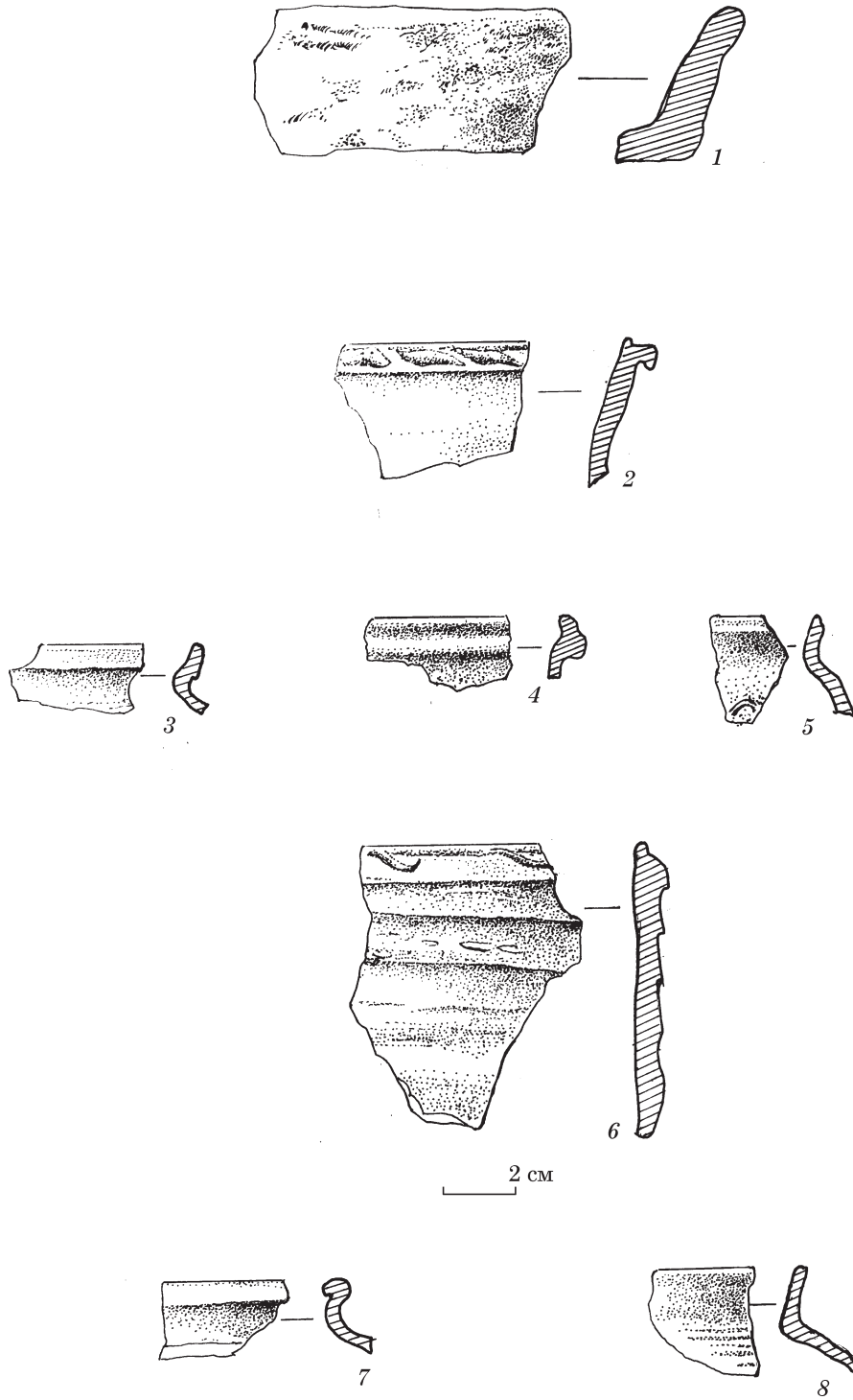

Рис. 4.40. Ліпна та гончарна кераміка із шурфів 11 (1), 12 (2), 13 (3—5), 15 (6—8)

ДОДАТОК

Г. А. Козубовський

**ВИЗНАЧЕННЯ
МОНЕТНИХ
ЗНАХІДОК
ІЗ РОЗКОПОК
2016 р.
В м. ЖИТОМИР**

1. Річ Посполита, Сигизмунд III (1587—1632), солід литовський 1620-х рр. (рис. 4.5).
2. Золота Орда, Шадібек (1399—1407), Кафа — ал Джадід, дірхем (?) (рис. 4.13).
3. Монета надламана (не чищена). За розміром солід або подвійний дена рій XVII ст. (?) (рис. 4.13).
4. Прибалтійські володіння Швеції, Христина (1632—1654), м. Рига, солід 1635 р. (рис. 4.13).
5. (?). Визначення тільки за розміром, зображення не читається. Російська імперія, мідна монета XVIII—XIX ст. (?), або Річ Посполита XVIII ст. (хоча може бути і інша атрибуція) (рис. 4.28).
6. Велике князівство Литовське, Сигизмунд II Август (1545—1572), напівгріш 1564 р. (надламаний) (рис. 4.31).
7. СРСР. 20 коп 1948 р. (рис. 4.36).
8. Російська імперія. Олександр II (1855—1881). 3 коп 1870 р. (?) (рис. 4.36).
9. Російська імперія. Олександр II (1855—1881). Копійка 1863 р. (рис. 4.44).
10. Російська імперія. Павло I (1796—1801). Копійка 1797 р. (рис. 4.47).
11. Монета затерта. Визначення не можливе (рис. 4.47).
12. Річ Посполита. Станіслав Август (1764—1795). Трояк коронний 1766 р. (рис. 4.47).
13. Монета затерта. Визначення неможливе (рис. 4.47).
14. Річ Посполита, Ян II Казимір (1649—1668). Солід (баратинка) (?) 1660-х рр. (рис. 4.48).
15. Прибалтійські володіння Швеції. Солід XVII ст. (?) (рис. 4.48).
16. Визначення неможливе. Монета затерта (рис. 4.48).
17. Річ Посполита. Ян II Казимір (1649—1668). Солід (баратинка) коронний 1660-х рр. Можливо 1665 (?) (рис. 4.50)

РОЗДІЛ **5**

**РОЗВІДКОВІ
РОБОТИ
В ІСТОРИЧНІЙ
ЧАСТИНІ
М. ЖИТОМИР
У 2016 р.**

Упродовж 7 квітня — 10 грудня 2016 р. відділом досліджень об'єктів культурної спадщини і науково-методичної роботи з музеями Житомирського обласного краєзнавчого музею під керівництвом О. О. Тарабукіна проведені археологічні розвідки на території Житомирської обл.

Розвідувальними роботами охоплені території у межах центральної історичної частини міста, обстежені Замкова гора, підвищення в районі католицького костелу, проведено попередній огляд підземель на вул. Великій Бердичівській.

Слід відзначити, що територія Житомира досить цікава в історико-археологічному плані. Особливий інтерес представляє Замкова гора і прилеглі до неї території, звідки на думку багатьох дослідників він започаткувався і розпочинав свої перші кроки історичного розвитку. Дослідження хоча й проводилися на його теренах, але в силу об'єктивних причин мали винятково розвідувальний характер. Густа забудова, вулична мережа, підземні і надземні комунікації значно ускладнювали процес археологічного вивчення центральної частини міста. Коли дослідники у 1982—1983 рр. зіштовхнулися з потужними, переважно змішаними культурними нашаруваннями, верхня частина яких була покрита щільним прошарком будівельного сміття, вивчення цієї частини міста з часом припинилося і було визнано для подальших досліджень безперспективним [Ярмошик, 1983/158, арк. 4].

Однак, багато цікавих в археологічному плані територій залишилися поза увагою дослідників. Роботи Інституту археології НАН України проведені спільно з Житомирським обласним краєзнавчим музеєм в районі Замкової площі у 2011—2012 рр. спростували висновок попередніх дослідників, підтверджено перспективність подальшого археологічного вивчення стародавнього Житомира. У 2013 р. автор спільно з А. В. Петраускасом розробили програму поетапних досліджень історичної частини міста, але через відсутність коштів реалізувати її так і не вдалося. Оскільки питання позитивно не вирішувалося й в подальшому, О. О. Тарабукіним було запропоновано як альтернативу, в рамках реалізації першого етапу досліджень, здійснити поступово самотужки суцільне обстеження історичної частини міста і прилеглих територій шляхом проведення поглиблених розвідувальних робіт. Роботи ускладнювалися тим, що більша частина зазначеної території суцільно забудована, зайнята господарськими спорудами, невеличкими городами оточеними парканами, до яких здебільшого нині доступу

не має. Місцями поверхня покрита несанкціонованими стихійними сміттєзвалищами. Тому в поточному році планувалося здійснити ретельний огляд схилів у двох пунктах, чого раніше не робилося взагалі, а саме:

1. У північно-східній частині Замкової гори, вздовж краю яру лівобережної частини струмка Рудавки від вул. Замкової до вул. Шолом-Алейхе-ма.

2. Схили безіменної гори в районі садиби католицького костюлу та прилеглих до нього у західному та північно-західному напрямках будинків і господарських споруд.

Основною метою обстеження є визначення часу заселення та освоєння зазначених територій на різних етапах історичного розвитку. Припускаємо, що у давньоруський час, принаймні частина цих територій могла входити до складу посаду, а згодом й пізньосередньовічного міста.

ЗАМКОВА ГОРА (рис. 5.1, 5.2). Увагу прикуто до району підвищень та яру лівобережної частини струмка Рудавки, на ділянці від вул. Замкової і далі у східному напрямку до вул. Шолом-Алейхе-ма (рис. 5.3, 5.4). Схили на цій ділянці витягнуті по лінії захід—схід, досить круті, місцями полого опускаються у північному напрямку до долини струмка Рудавки. На цій лінії виділяється ділянка розташована на північний захід від північного краю вул. Шолом-Алейхе-ма, що представляє собою невеличкий мисоподібний виступ з урвистими схилами та рівним верхнім майданчиком. Висота над рівнем води та заболоченої долини 8—14 м. Поверхня оголена, густо поросла деревами і чагарником, місцями сильно засмічена. Під час господарських, будівельних, планувальних та інших робіт, які здійснювалися у різні проміжки часу, сюди могли

потрапити культурні рештки давнього і середньовічних періодів. Упродовж вересня поточного року було обстежено ділянку схилу починаючи із заходу, розташованих на північ та північний схід від житлових будинків № 12, 10, 8, 6 та 4 по вул. Замкової, і далі на схід до невеличкого яру, розташованого на північ від вул. Шолом-Алейхе-ма, по дну якого проходить ґрунтова стежка, що з'єднує Замкову гору з Подолом. На поверхні та схилах підвищення зібрані чисельні знахідки, які орієнтовно можна поділити на чотири хронологічні групи (рис. 5.5—5.7).

Група I. Нечисленна, представлена фрагментом стінки ліпного посуду і крем'яним скребком. Черепок коричневого кольору з жовтуватим відтінком, товщиною 0,6 см. Поверхня плямиста, шорстка. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і слюди (рис. 5.7, 6). Скребок на відщепі, двобічний, у тому числі з боковим робочим краєм. Виготовлений із смугастого кременю темно-сірого кольору. Неправильної підовальної в плані форми з дугоподібним нерівним робочим краєм, обробленим ретушшю. Розміри: довжина — 3 см, ширина 1,9—2,3 см, товщина — 0,9 см (рис. 5.7, 8). Знахідки слід пов'язувати із рештками поселення пізньотрипільської культури доби енеоліту — ранньобронзового віку, яке розташовувалося на верхньому майданчику Замкової гори.

Група II. Представлена фрагментом вінчика, очевидно горщика, знайденому на верхньому майданчику мисоподібного виступу на північний захід від північного краю вул. Шолом-Алейхе-ма. Черепок темно-коричневого з червонуватим відтінком кольору. Поверхня шорстка. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу, жорстви і трохи слюди. Зерна

кварцу і жорстви місцями виступають на поверхні. Товщина стінки 0,7—0,8 см. Вінчик відігнутий назовні, навскоси зрізаний і профільований по середині зрізу виїмкою. Площина зрізу нахилена від вертикалі у внутрішній бік (рис. 5.5, 4). Подібного профілю вінчик походить із городища Городець Овруцького району Житомирської області. Нагадує зразки кераміки ранньогончарного типу, які датують у межах IX—X ст. [Кучера, Сухобоков, Беляева и др., 1984, с. 10, рис. 1, 6].

Група III. Представлена стінками і вінцями кружального посуду давньоруського часу. Черепок білого, білого з жовтим відтінком, світло-коричневого, коричневого з червонувато-рожевим або жовтим відтінком, сірого та сірого з рожевим відтінком кольорів, товщиною 0,5—0,8 см. Поверхня шорстка або заглажена, плямиста або покрита чорним нагаром. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, дрібно товченого кварцу і трохи слюди. Вінця відігнуті назовні, край округлий загнутий до середини у вигляді валика. Зовнішній діаметр вінчиків близько 16—20 см. Стінки без орнаменту, або ззовні прикрашені від двох і більше, вузькими, врізними або розлогими горизонтальними смугами багаторядного лінійного орнаменту (рис. 5.5, 1—3, 5; 5.7, 1—5). Групу можна зарахувати до кінця XI — середини XIII ст.

Група IV. Найбільш чисельніша, поділяється на побутову (підгрупа IV-1) та архітектурно-декоративну кераміку (підгрупа IV-2).

Підгрупа IV—1 (побутова кераміка). представлена фрагментами вінця, стінок, денця, ручок кружального посуду. Черепок коричневого, темно-коричневого з рожевим відтінком, білого, білого з жовтим відтінком, сірого та чорного кольорів, товщиною 0,3—0,6 см. Поверхня шорстка або за-

глажена, чиста, задимлена або покрита нагаром. Тісто добре відмулене або із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і незначною кількістю слюди. Стінки прикрашені врізним лінійним орнаментом. В одному випадку придонна частина прикрашена рядом відступаючих вузьких, завширшки 2—3 мм пролискованих ліній (рис. 5.6, 5). Одне денце із ледь помітною закраїною сірувато-чорного кольору, поверхня покрита нагаром. Товщина дна — 0,4 см, придонної частини — 0,9 см, зовнішній діаметр 5—6 см (рис. 5.7, 7). Ручки (дві) видовжені, прямокутні або овальні, у перетині дугоподібні, з округлими або плоскими загнутими до верху краями завширшки від 1,6—1,7 до 2,7 см, товщиною 0,7—0,8 см. Виготовлені із глини темно-сірого або світло-коричневого кольорів. Поверхня заглажена, в одному випадку задимлена. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і слюди (рис. 5.8, 4, 8).

За функціональним призначенням керамічний посуд поділяється на горщики, миски, макітри, покритки та посуд близький за формами до глечиків, кухлів або кубків.

Горщик із прямими, високими, ледве нахиленими назовні вінцями довжиною 2,1 см, з невеликим вузьким виступом у вигляді рельєфного валика по середині. Вінчик зверху плоский, край заокруглений. Черепок сірого кольору із жовтуватим відтінком. Тісто із домішкою дрібного піску, товченого кварцу і незначною кількістю слюди. Зовнішній діаметр вінчика близько 16 см (рис. 5.8, 12).

Горщик із коротким, висотою 1,3 см, прямим, ледве нахиленим назовні вінцем. Край заокруглений. Плече коротке із ледь помітним зламом і опуклим, звуженим до низу конусоподібним ту-

лубом. Черепок сіруватого кольору із коричневим відтінком, поверхня заглажена. Край вінця і нижня придонна частини покриті нагаром. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу, можливо, вапна і жорстви. Зовнішній діаметр вінчика близько 12—14 см (рис. 5.6, 3).

Горщик із коротким, прямим, ледве нахиленим назовні вінцем, довжиною 1,7 см. Вінчик потовщений в основі із підтрикутним заламом до середини і стоншеним, майже загостреним, дещо сплосченим краєм. Черепок білого кольору з жовтуватим відтінком. Поверхня заглажена. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, дрібно товченого кварцу і незначною кількістю слюди. Край вінчика ззовні прикрашений заглибленою розлогою до 3 мм горизонтальною смугою. Шийка і плечі прикрашені розписом (опискою) червоно-брунатною мінеральною фарбою у вигляді однієї або подвійних вузьких 1,5—2 мм горизонтальних смуг лінійного орнаменту. Зовнішній діаметр вінчика близько 14—16 см (рис. 5.5, 6).

Миски. Два вінчика сіро-чорного кольору або сірого кольору з жовтим відтінком. Поверхня шорстка, стінка товщиною 0,5 см. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і трохи слюди. Вінчик високий завдовжки 2,3 см, потовщений, відігнутий назовні, сплоснений до середини або ззовні плаский, край округлий завширшки 0,9—1,1 см. На тулубі зовнішній злам або без нього. Зовнішній діаметр вінчика від 12 до 26 см (рис. 5.6, 4; 5.8, 7).

Макітри конусоподібної форми із прямими або опуклими боками із Г-подібними, потовщеними, відігнутими назовні вінцями із гострим або округлим заламом до середини. Край вінця плаский, заокруглений, в деяких випадках кінець загнутий до

низу. Зверху вінця пласкі, утворюють поле (криса) завширшки від 1,2—1,7 до 2,1—2,5 см. Черепок коричневого із жовтим відтінком, сірого з рожевим відтінком, білого та чорного кольорів. Поверхня шорстка або заглажена. Стінки товщиною 0,5—0,7 см. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і незначною кількістю слюди. Один екземпляр прикрашений по тулубу вузьким рельєфним валиком, а під краєм вінця розписом темно-коричневою мінеральною фарбою у вигляді хвилястої лінії. На другому екземплярі розпис червоно-брунатного кольору нанесений у вигляді 3-х горизонтальних смуг зверху крис і однією горизонтальною лінією по тулубу. Зовнішній діаметр вінця 10, 16—18, 20—24, 30 см (рис. 5.5, 7, 9; 5.8, 1—3, 9).

Посуд (1 вінчик) з високим, майже вертикальними вінчиком, край потовщений, верх і край заокруглений. Стінка товщиною 0,6 см. Черепок білого кольору з жовтим відтінком. Поверхня заглажена. Тісто із домішками дрібнозернистого піску і дрібно товченого кварцу (рис. 5.5, 8). Можливо, належить до посуду типу глечика, кухля або кубка.

Покришки конусоподібної форми із пологими, прямими або опуклими боками, що завершується зверху рельєфним виступом «копитцем» висотою 0,6—0,8 см, округлої форми діаметром 3,4 см. Черепок білого із сірим або жовтим відтінком, білого і чорного кольорів. Поверхня шорстка або заглажена. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу, на окремих екземплярах помітні блистки слюди. Вінця Г-подібні завширшки 1,3—1,7 см. Нижня частина пласка або з виїмкою по середині (заріз). Край вінця округлений з ледь опущеним до низу або припіднятим до верху краєм.

Поверхня деяких екземплярів із середини або ззовні покрита нагаром. Висота кришки від 2,5 до 3,1 см, зовнішній діаметр вінець від 10 до 14—16 см (рис. 5.6, 1—2; 5.8, 5—6).

Підгрупа IV-2 (архітектурно-декоративна кераміка). Представлена двома уламками пічних кахлів. Черепок темно-коричневого або білого із жовтим відтінком кольорів. Поверхня шорстка, в одному випадку покрита ззовні темно-коричневою з червонуватим відтінком поливою. Тісто добре відмулене або із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу з ледь помітними блистками слюди. Стінки румпи товщиною 0,6—1 см. циліндричні або дещо відігнуті до середини трапецієподібної форми. Верхня зовнішня пластина пласка без або прикрашена рельєфним рослинним орнаментом. Цілком можливо, належали кахлям коробчастого типу квадратної або підпрямокутної в плані форми з циліндричними або трапецієподібними стінками (рис. 5.5, 11). Керамічну продукцію IV групи можна датувати добою пізнього середньовіччя та нового часу в межах XVI—XIX ст.

Крім того, в районі мисоподібного виступу на північний захід від північного краю вул. Шолом-Алейхема знайдено зуб крупної рогатої худоби, можливо, корови (рис. 5.5, 12), в районі схилу між будинками № 6 та 8 по вул. Замковій — зуб кабана, (рис. 5.7, 9) а на схилі урвища, навпроти будинків № 10 та 12 по вул. Замковій пошкоджену корозією срібну монету російського карбування номіналом у 25 копійок 1907 р., діаметром — 2,2 см, завтовшки — 0,12 см.

КОСТЕЛ. Упродовж липня і на початку вересня 2016 р. здійснено огляд схилів безіменної гори, на вершині якої розташований католицький костел св. Софії і прилеглі до нього

житлові і господарські будинки. Територію цю ніколи раніше не обстежували. Хоча її можна вважати перспективною для археологічних розкопок. Зокрема, експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом А. В. Петраускаса, спільно із Житомирським обласним краєзнавчим музеєм у 2012 р. під час розвідувальних розкопок і спостережень за земляними роботами на території Замкової площі, південніше католицького костелу були зафіксовані культурні нашарування потужністю понад 4 м та об'єкти давньоруського часу, як поширювалися, у тому числі на північ та північний схід в напрямку до костелу [Петраускас, Тарабукін, Крижановський, 2014]. Логічно, що культурні нашарування доби середньовіччя повинні поширюватися й на решту території яку займає костел і прилеглі до нього будівлі в напрямку до схилів і вул. Басейної. Схили на цій ділянці більш круті, густо поросли деревами і чагарником, але ґрунтовий покрив на них не задернований, оголений, а на західному схилі простежується промоїна.

Артефакти збиралися з поверхні схилів на доступних для обстеження ділянках по периметру гори. Для зручності фіксації схили було поділено відповідно до сторін світу на окремі зони (сектори): 1 — північна ділянка, 2 — північно-західна ділянка, 3 — західна ділянка (рис. 5.9, 5.10). У поточному році 4 (південно-західна) ділянка та город поміж житловим будинком та вул. Басейною (південніше ділянки 1) не обстежувалися.

У результаті на поверхні і в оголеннях культурного шару (район промоїни на західному схилі, ділянка 3) зібрано ряд знахідок, у тому числі фрагменти глиняного посуду, які за певними ознаками можна поділити на декілька хронологічних груп.

Група I. Представлена вінцями, стінками і денцями кружального посуду давньоруського часу. Черепок темно-коричневого, коричневого, білого, сірого з жовтуватим, рожевим, червонуватим і жовтуватим відтінками кольорів, товщиною від 0,5—0,7 до 0,9—1,1 см. Поверхня шорстка або загладжена, на поверхні іноді виступають зерна кварцу. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу, трохи слюди, іноді жорстви і, можливо, вапна (?). Вінця відігнуті назовні, потовщені або стоншені. Край округлий загнутий до середини у вигляді валика або кутоподібний з втягнутим до верху краєм. Зовнішній діаметр одного вінчика близько 16—18 см (рис. 5.11, 5; 5.13, 2). Стінки без або ззовні прикрашені від 2-х і більше вузькими, врізними горизонтальними смугами багаторядного лінійного орнаменту (рис. 5.11, 9; 5.13, 4; 5.14, 3). Денця плоскі, без закраїн або із закраїною, що виступає ззовні, товщина 0,7—0,9 см, зовнішній діаметр близько 8—10 см (рис. 5.11, 7—8; 5.13, 13—14; 5.14, 10). Групу за моделюванням вінець можна зарахувати до кінця XI — середини XIII ст.

Група II. Поділяється на побутову (підгрупа II-1) та архітектурно-декоративну кераміку (підгрупа II-2).

Підгрупа II-1 (побутова кераміка). Представлена фрагментами вінець, стінок та денця кружального посуду. Черепок коричневого з жовтуватим або червонуватим відтінками, світлого або темно-сірого, білого з жовтим відтінком або сіро-попелястими плямами та чорного кольорів, товщиною 0,3—0,6 см. Поверхня шорстка або загладжена, чиста або покрита нагаром чорного кольору. Тісто добре відмулене або із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу, трохи слюди і, можливо, ледь помітних домішок

вапна (?). Стінки товщиною 0,3—0,6 та 0,9 см. прикрашені сплосченим рельєфним валиком або дворядним врізним лінійним орнаментом. В одному випадку стінка із середини покрита темно-зеленою поливою. За функціональним призначенням поділяються на горщики, миски, макітри, тарілки, друшляки (цідильники) та покривки.

Горщик із прямими, високими, ледве нахиленими назовні вінцями довжиною 1,5—2,4 см, з невеликим виступом по середині у вигляді рельєфного плоского або підтрикутного у перетині валика. Вінчик зверху плоский, край заокруглений, іноді з виступом назовні (рис. 5.11, 2; 5.13, 3, 6—7; 5.14, 5).

Горщик із потовщеним коротким, висотою 0,5—0,6 см, прямим, ледве нахиленим назовні вінцем. Край стоншений, загострений або заокруглений, в основі потовщений із зломом до середини, що утворює поле завширшки 1,3 см. В одному випадку поверхня із середини і по краю вінець покрита жовтувато-коричневою із зеленуватим відтінком поливою. Один екземпляр вінчика прикрашений по середині та плічкам розписом мінеральною фарбою червоно-брунатного кольору (описка) у вигляді декількох горизонтальних смуг. Зовнішній діаметр вінець від 10 до 16 см (рис. 5.11, 4; 5.13, 2).

Миска чорного кольору. Тісто відмулене із незначною домішкою дрібнозернистого піску, незначною кількістю вапна (?) і слюди. Вінчик невеличкий, відігнутий назовні. Край потовщений, заокруглений ззовні сплосчений. Верхній край плоский, завширшки — 2,8 см, зовнішній діаметр 26—28 см (рис. 5.14, 2).

Макітри конусоподібної форми із прямими або опуклими боками із Г-подібним, потовщеним, відігнутим назовні вінцем із гострим або округлим заламом до середини. Край вінця

стоншений, заокруглений, кінець загнутий до низу. Зверху вінця пласкі, утворюють поле (криса) завширшки 1,2—2,1 см. Черепок світло-сірого кольору. Стінки товщиною 0,4—0,5 см. Тісто добре відмулене із незначною домішкою дрібнозернистого піску, товченого кварцу і незначною домішкою слюди. Орнамент відсутній. Зовнішній діаметр вінець 24—26 см (рис. 5.11, 1).

Тарілка з потовщеним заокругленим краєм світло-коричневого із жовтуватим відтінком кольору. Поверхня заглажена, із середини і частково по краю вінця покрита темно-зеленою поливою. Стінка товщиною 0,6 см. Тісто добре відмулене (рис. 5.13, 8).

Друшляк (цідильник). Представлений уламком плаского денця із закраїною. Помітні сліди зрізання ниткою. Товщина дна 0,7—1 см, зовнішній діаметр близько 14 см. Уся поверхня покрита наскрізними відступаючими отворами округлої форми діаметром 0,4—0,5 см. Черепок темно-сірого кольору, товщина стінок 0,6—0,7 см. Поверхня заглажена. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і трохи слюди. Посуд, можливо, використовувався для зціджування сироватки (рис. 5.14, 6).

Покришки конусоподібної форми із пологими, прямими або опуклими боками. Черепок світло- або темно-сірого, білого з жовтуватим відтінком кольорів. Поверхня шорстка, повністю або частково із середини та ззовні покрита нагаром чорного кольору. Тісто добре відмулене або із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу, іноді слюди. Стінки товщиною 0,5—0,8 см. Вінця Г-подібні круто відігнуті назовні, верх плаский завширшки 1,5—2,8 см. Край заокруглений, стоншений або плаский із виїмкою, товщиною 0,5—0,6 см, іноді припіднятий до верху, що утворює по зовніш-

ньому колу виступ-смугу завширшки 0,3—0,4 см. Зовнішній діаметр вінець від 16—18 до 20—26 см (рис. 5.13, 1, 5; 5.14, 1, 9; 5.15, 1).

Підгрупа II-2 (архітектурно-декоративна кераміка). Представлена уламком пічної кахлі, можливо, коробчастого типу. Черепок світло-сірого кольору. Поверхня шорстка. Тісто із домішками дрібнозернистого піску, товченого кварцу і частково, можливо, вапна (?). Стінки румпи товщиною 0,6—0,9 см (рис. 5.13, 12). Керамічну продукцію II групи можна датувати добою пізнього середньовіччя та нового часу в межах XVI—XIX ст. До другої групи знахідок слід віднести також срібну польську монету та залізний цвях.

Півгрош (півторах) Сигізмунда — III (1587—1632), карбований у 1626 р. Монета круглої форми, діаметром — 1,9 см, товщиною 0,7—0,9 мм. Поверхня затерта, місцями літери не читаються і зображення не проглядаються. На аверсі рельєфне зображення лілієподібного хреста на сфері у три кола. У верхній частині внутрішнього кола ліворуч і праворуч від хреста дві цифри — 2 та 6, якими позначали останні цифри року карбування монети. По периметру монети, вздовж краю, починаючи від хреста праворуч кругова легенда, розділена у нижній частині затертим тавром: *MONENO [?] REG POLO* (нова монета Польського Королівства). На реверсі центральну частину займає герб Речі Посполитої, який вінчає корона. По периметру вздовж краю монети, починаючи від корони праворуч кругова легенда, розділена у нижній частині затертим тавром: SIGIS 3 DG [?] REX PMDL (Сигізмунд III, Божою милістю король Польський, Великий князь литовський) (рис. 5.12).

Цвях конусоподібної в плані форми з грибоподібною вузькою шляшкою та

звуженим до низу стрижнем. Виготовлений із смужки заліза шляхом кування завдовжки — 4,7 см, завширшки 0,3—0,7 см, завтовшки — 0,3 см. Шляпка вузька підпрямокутної в плані і грибоподібної у перетині форми завдовжки — 1,8 см, завширшки — 0,5 см, завтовшки — 0,4 см (рис. 5.14, 7).

У результаті проведених робіт було встановлено, що територія північно-західної частини Замкової гори, а також місцевість поміж вулицями Замковою на заході, Кафедральною на півдні та Замковою площею на сході, судячи із знахідок, могла бути заселена і використовувалася за різним призначенням протягом тривалого часу, починаючи від доби енеоліту до пізнього середньовіччя і нового часу включно. При цьому знахідки доби енеоліту тяжіють до Замкової гори, де розташовувалося поселення пізньотрипільської культури. На всьому просторі зафіксовані матеріали, що засвідчують заселення або використання цієї території за давньоруських часів, переважно кінця XI — середини XIII ст. До цього часу матеріали зазначеного періоду були відомі лише в районі міського скверу і частково по вул. Кафедральній. Отже, зазначену територію з певною долею ймовірності можна віднести до складу посаду.

За доби пізнього середньовіччя території були заселені ще густіше. Матеріали цього часу простежуються не лише на схилі підвищення до кромки яру, але й опускаються північніше нижче по схилу до долини струмка Рудавки, де могла існувати забудова. Версію цю підтверджують й плани міста 1781 р. та першої половини XIX ст., на яких відображено містобудівну ситуацію зазначеного району у зазначений період (рис. 5.16, 5.17).

Матеріали зібрані на схилах гори в районі католицького костелу засвід-

чують про заселення цієї місцевості принаймні у період Київської Русі XI — середині XIII ст. Однак питання, чи є цей пункт складовою частиною посаду поки що залишається відкритим. Топографічно воно було від нього відокремлене і, можливо, становило окреме поселення, характер якого ще слід з'ясувати. За доби пізнього середньовіччя та нового часу на цій території з'являється комплекс будівель, у тому числі й католицький костел, поруч з яким облаштовується кладовище.

Крім того проведено попередній огляд підземель, які було відкрито внаслідок проведення земляних робіт на вул. Великій Бердичівській.

ВЕЛИКА БЕРДИЧІВСЬКА — I. Під час проведення земляних робіт на вул. Великій Бердичівській біля будинку № 3, навпроти входу до фірмового магазину «Житомирська на бруньках», майже посередині пішохідної частини, виник провал, який відкрив частину підземелля (рис. 5.18, 5.19, 5.21). О. О. Тарабукін разом із іншими співробітниками краєзнавчого музею 6 жовтня 2016 р. прибув на місце знахідки і провів попереднє обстеження. Проведено огляд місцевості та опитування робітників, що здійснювали підготовчі роботи по заміні тротуарної плитки. Встановлено що, в процесі планування ділянки, на глибині 0,25—0,40 м від сучасної поверхні, під шаром асфальту та щебеню, було виявлено скупчення цегли. Коли робітники намагалися за допомогою важкої техніки його прибрати, виник провал. З'ясувалося, що було зруйновано цегляне склепіння підземної споруди. Додатково обстежено 7 жовтня та упродовж 4—5, 21—23 листопада. Візуально було визначено, що підземелля складалося із двох приміщень. За 1,6 м на південь від східців до ма-

газину, розташовувалося заглиблене у землю приміщення підпрямокутної в плані форми розмірами, що візуально можна було побачити, близько $3,29 \times 1,75$ — $1,85$ м, глибиною близько $2,3$ — $2,6$ м (рис. 5.21, 5.22). Від нього на південь в напрямку до проїжджої частини вулиці під невеличким кутом в глиб землі відходив коридор у вигляді тунелю, довжиною — $5,10$ м, завширшки $1,42$ — $1,44$ м, висотою $0,84$ — $1,5$ м (рис. 5.20, 1; 5.23). Вхід до коридору висотою $1,55$ м. На стінах ліворуч і праворуч від входу збереглися залізні штифти для петель важких навісних дверей у вигляді масивних болтів із циліндричним штифтом завдовжки — 6 см, діаметром — $2,8$ см та округлою шляпкою завтовшки $1,6$ — $1,7$ см, діаметром — $8,3$ см. Загальна довжина $7,7$ — 8 см. Склепіння напівсферичне. Стіни і стеля викладені цеглою. В коридорі та на склепінні здійснені проміри окремих цеглин. Вони прямокутної в плані форми завдовжки 27 — 32 см, завширшки 15 — 16 см, завтовшки $5,5$ — 7 см. На початку коридору помітні сліди замурування, поперечна кладка смугою завширшки — $0,25$ м, яку колись частково було розібрано. У нижній та середній частинах коридору стіни частково покриті нальотом майже чорного кольору, можливо, сліди підтоплення або пожежі. Наприкінці коридор завершувався завалом, висота в цій частині коридору становила $0,84$ м (рис. 5.24).

Підземелля, цілком можливо, могло бути складовою частиною системи підвальних приміщень житлових будинків, які розташовувалися вздовж вулиці. Тунель міг завершуватися завалом або продовжуватися у південному напрямку та пересікати вулицю.

Час появи підземелля точно визначити важко. Але зафіксовані під час обстеження деталі із залученням кар-

тографічних матеріалів дають певні підстави для попередніх припущень з означеного питання. Стіни і стеля вимурувані цеглою — сирцем темно-коричневого кольору із жовтуватим відтінком. Навіть візуально можна побачити, що цегла із підземелля суттєво відрізняється від сучасних зразків будівельних матеріалів. Цікава тим, що за матеріалом, фактурою, кольором, формою і розмірами, зразки із підземелля майже тотожні цеглинам, яку ми, зокрема, можемо побачити на більш доступній для огляду південній стінці руїн колишніх келій єзуїтського монастиря. Цегла-сирець тут такого ж кольору і форми, розмірами: завдовжки — 30 см, завширшки $15,5$ — 16 см, завтовшки 6 — 7 см. Відомо, що останній було закладено упродовж першої половини XVIII ст. Якщо підземелля пов'язане із міською забудовою, то важливо визначити, коли з'явилися кам'яні (цегляні) будівлі, у тому числі й житлові, вздовж вул. Великої Бердичівської. На плані Житомира 1781 р. вони ще відсутні (рис. 5.27), а на планах початку, особливо 1840—1850-х рр., вони вже є (рис. 5.28—5.30). Отже, попередньо можна припустити, що підземелля у цій частині міста, якщо воно пов'язане із будівлями, могло з'явитися тут у проміжку між кінцем XVIII — середини XIX ст. Його неодноразово використовували й у більш пізній час, про що свідчать сліди обробки поверхні вапняно-цементним розчином, залізні болти, які використали у якості штифтів для пристосування дверей, залізні гачки для прокладення електропроводки тощо.

ВЕЛИКА БЕРДИЧІВСЬКА — II. За $16,7$ — 17 м на схід від провалу 1, 4 листопада виник новий провал 2 неправильної підовальної форми довжиною $0,59$ — $1,14$ м, шириною $0,32$ — $0,45$ м (рис. 5.20, 2; 5.25). Додатково обстеже-

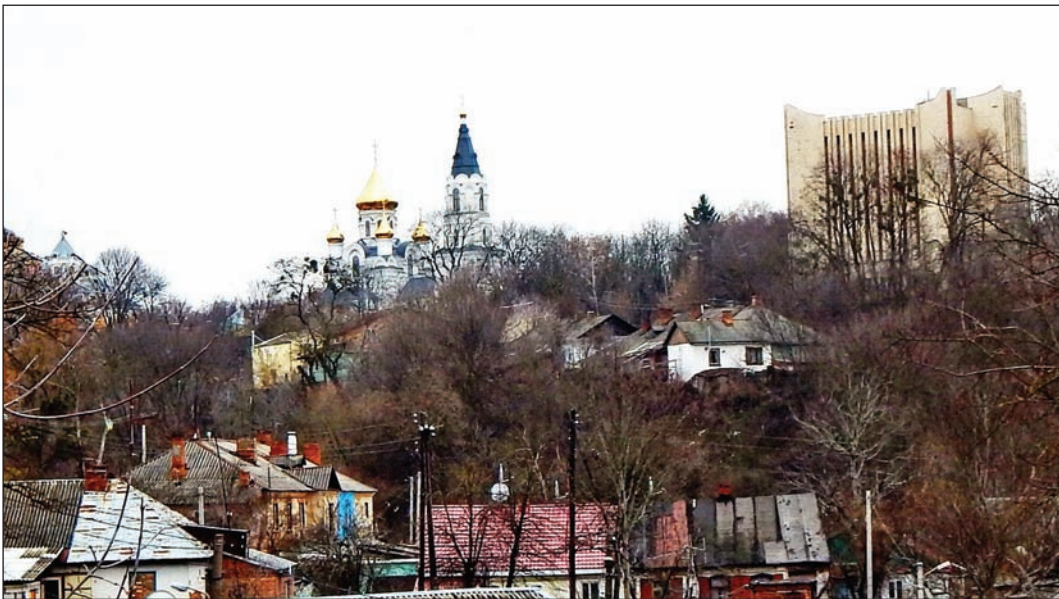
но 5 та 21—23 листопада. У провалі чітко спостерігається видовжене приміщення прямокутної в плані форми у вигляді коридору (рис. 5.26), яке було прокладено паралельно першому у південному напрямку до проїжджої частини. Довжина збереженої ділянки від пішохідної частини до кромки проїжджої частини вулиці становить близько 4,45 м. Коридор, висотою 0,55—1,15 м, завширшки 1,44—1,46 м. Стіни і стеля викладені цеглою.

Склепіння напівсферичне, завтовшки 0,45—0,50 м. Здійснені проміри цеглин із склепіння. Цегла прямокутної форми завдовжки — 26,5 см, завширшки 13—15,5 см, завтовшки 5—5,5 см.

На зимовий період, виявлені під час будівельно-ремонтних робіт об'єкти, за запевненням представників міської влади, будуть законсервовані, а детальніші дослідження продовжені у наступному році.

Рис. 5.1. Замкова гора, вид із північного заходу

Рис. 5.2. Житлова забудова вздовж вул. Замкової, що з півночі примикає до схилів урвища долини струмка Рудавки, вид із північного заходу

Рис. 5.3. Зони обстеження схилів Замкової гори, вид із супутника

Рис. 5.4. Ситуаційний план зон обстеження північної та північно-східної частин Замкової гори та прилеглої території

Рис. 5.5. Знахідки на ділянці 1, на схилі та верхньому майданчику мисоподібного виступу, що на північний захід від північного краю вул. Шолом-Алейхема

Рис. 5.6. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на схилі і підніжжі підвищення, що на північний схід від будинку № 8 по вул. Замковій

Рис. 5.7. Знахідки, зібрані на схилі підвищення, що на північ та північний схід від будинків № 2, 6 та 8 по вул. Замковій

Рис. 5.8. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на схилі підвищення, що на північ та північний схід від будинків № 2, 6 та 8 по вул. Замковій

Рис. 5.9. Зони обстеження схилів гори в районі католицького костелу, вид із супутника

Рис. 5.10. Ситуаційний план зон обстеження гори в районі костелу

Рис. 5.11. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на північному схилі гори в районі католицького костелу

Рис. 5.12. Польська срібна монета 1626 р., знайдена на північно-західному схилі гори в районі католицького костелу

Рис. 5.13. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на північно-західному схилі гори в районі католицького костелу

Рис. 5.14. Знахідки, зібрані на північно-західному схилі гори в районі католицького костелу

Рис. 5.15. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на західному схилі гори в районі католицького костелу

Рис. 5.16. Містобудівна ситуація лівобережної частини струмка Рудавки на плані м. Житомира 1781 р.

Рис. 5.17. Містобудівна ситуація лівобережної частини струмка Рудавки на плані м. Житомира першої половини XIX ст.

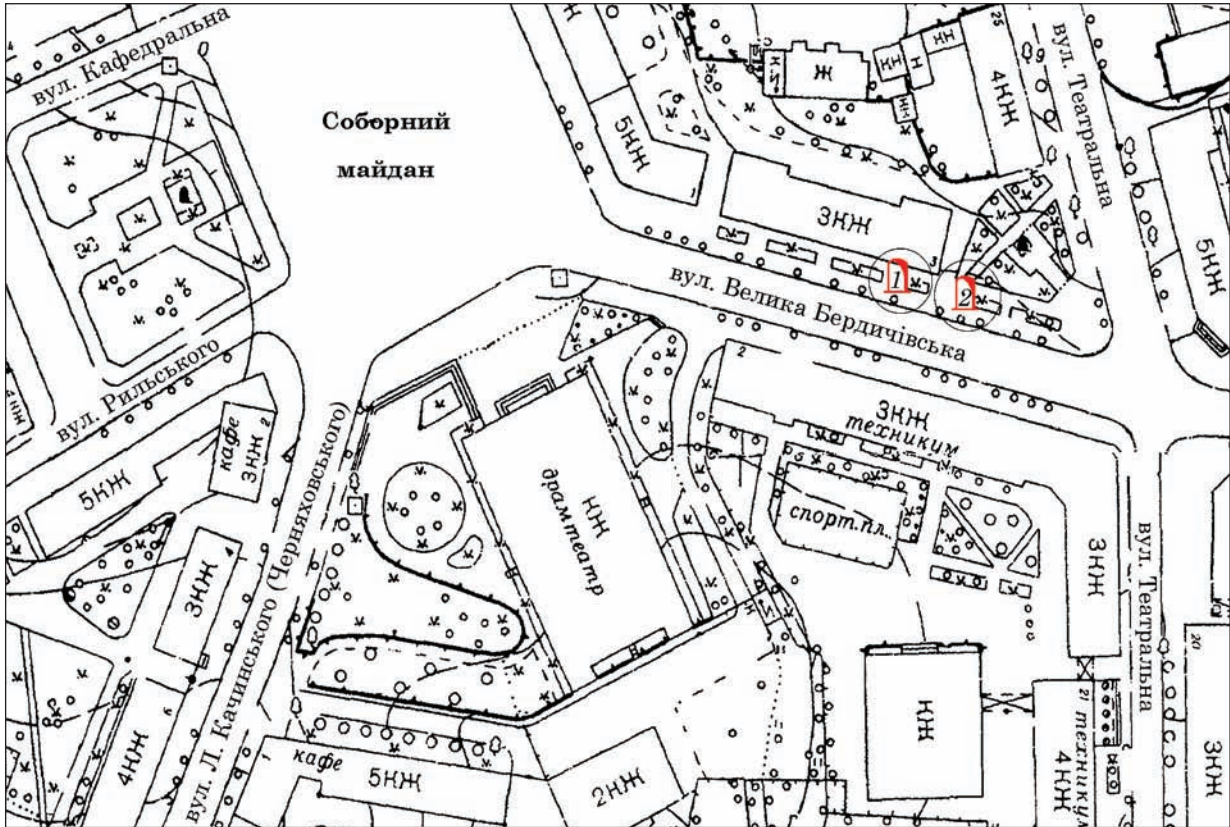

Рис. 5.18. Ситуаційний план місця розташування провалів підземель на вул. Великій Бердичівській

Рис. 5.19. Місце знахідки підземель на вул. Великій Бердичівській, вид із південного заходу

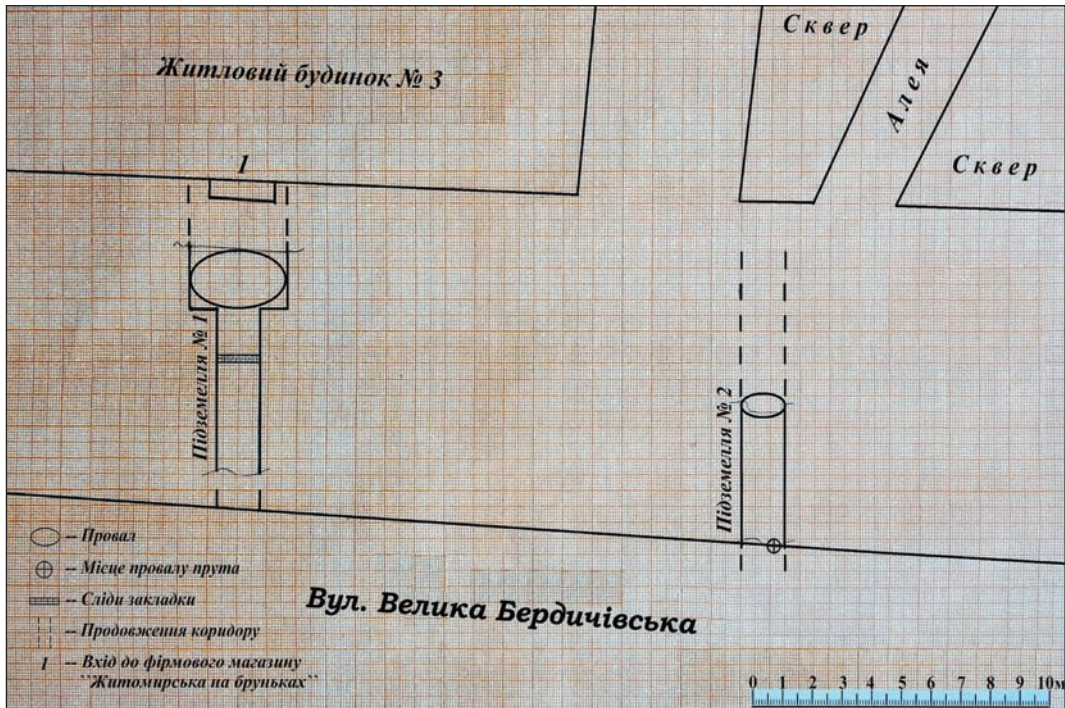

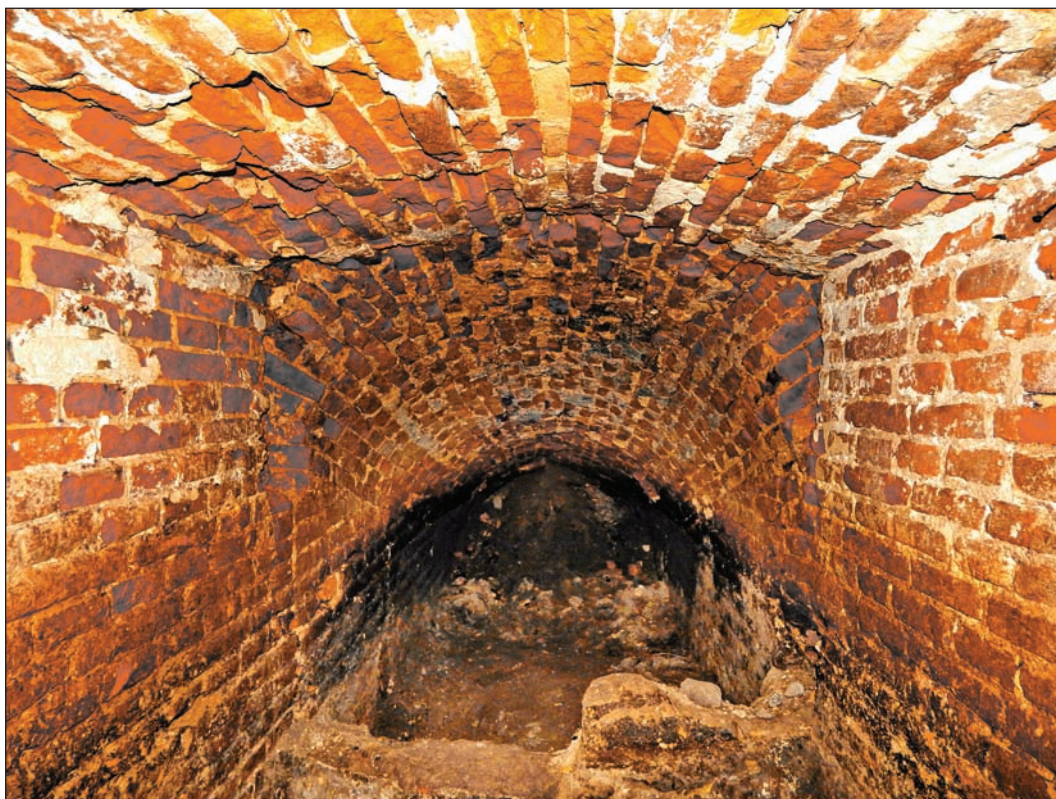
Рис. 5.20. План підземель на вул. Великій Бердичівській

Рис. 5.21. Провал 1 на вул. Великій Бердичівській, вид із південного заходу

Рис. 5.22. Провал 1 на вул. Великій Бердичівській після розчистки, вид із північного заходу

Рис. 5.23. Підземелля 1 із середини, вид із півночі

Рис. 5.24. Сліди завалу підземелля 1 з боку вулиці

Рис. 5.25. Провал 2 на вул. Великій Бердичівській, вид із півночі

Рис. 5.26. Підземелля 2 на вул. Великій Бердичівській, вид із півночі

Рис. 5.27. Фрагмент мапи м. Житомира 1781 р. з позначенням району, де виявлені провали 1 і 2 на вул. Велика Бердичівська

Рис. 5.28. Фрагмент мапи м. Житомира початку ХІХ ст. з позначенням району, де виявлені провали 1 і 2 на вул. Велика Бердичівська

Рис. 5.29. Фрагмент мапи м. Житомира 1845 р. з позначенням району, де виявлені провали 1 і 2 на вул. Велика Бердичівська

Рис. 5.30. Фрагмент мапи м. Житомира 1853 р. з позначенням району, де виявлені провали 1 і 2 на вул. Велика Бердичівська

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Отже, під час археологічних досліджень розкопу 1 у 2011 р. було виявлено потужний різночасовий культурний шар, що датується серединою VIII — початком XI ст., початком XI ст., XIV — початком XVII ст., другою половиною XVIII — XIX ст. В його заповненні знайдено значну кількість різноманітної та різночасової кераміки даних періодів загальною кількістю близько 800 фрагментів; фрагменти металевих виробів, серед яких кілька фрагментів (уламків) залізних ножів, декілька мідних та бронзових фрагментів; безформенні шматки свинцю; невеликі шматки печини, пірофіліту, природного необробленого сланцю тощо. Також, під час дослідження виявлено, розчищено та зафіксовано п'ять неповних поховань досить доброї збереженості. Нажаль, західна частина розкопу 1 була засипана будівельним та побутовим сміттям від зруйнованої цегляної садиби, що розташовувалася на місці майбутнього будівництва будівлі природничого музею.

Загалом, у 2011 р. було розкрито та досліджено 36 м². Інші 564 м² будівельної площі було заплановано дослідити в 2012 р.

Таким чином, результати археологічних досліджень 2011 р. виявилися надзвичайно цікавими та корисними для подальшого наукового вивчення території Замкової гори, де був розташований літописний дитинець — адміністративний, політичний, виробничий і культурний центр стародавнього Житомира.

Під час проведення другого етапу археологічних розкопок Замкової площі у 2012 р. в м. Житомир було знайдено та досліджено різночасові культурні шари IX—XVIII ст., початку — середини XIX ст.; 2 об'єкти — залишки підвальних приміщень і масивні цегляні кладки, датовані XVI—XVIII ст. та залишки (розвали) від двох глинобитних печей IX—XI ст.

Загалом, у 2012 р. було розкрито 94 % (564 м²) (враховуючи розкоп 1 (2011 р.)) від не дослідженої у 2011 р. будівельної площі. З них 25 % (150 м²) відведено під археологічні розкопки, а 69 % (414 м²) — під археологічний нагляд.

У ході продовження археологічних робіт 2016 р. в центральній частині м. Житомир пошуковими шурфами було досліджено площу близько 50 м². Потужність культурних нашарувань в межах пошукових шурфів становила від 1,2 м до 3,6 м. В межах шурфу 8 встановити нижню межу залягання культурних нашарувань нижче глибини 4 м не вдалося,

через загрозу обвалення стінок пошукового шурфу. Найбільша потужність нашарувань відзначена в центральній південній частині скверу — понад 4 м. Найменша поблизу приміщення магістрату та замкової гори — 1,2 м. Значне поглиблення рівня поверхні материка в центральній частині скверу може бути пояснене тим, що на свій час на цьому місці було значне природне пониження рівня поверхні, а відповідно, замкова гора, відділена зафіксованою шурфами 7 і 8 западиною височіла не окремому мисоподібному останці.

Практично для всіх шурфів характерний потужний верхній шар будівельного мусору із битої цегли та вапна, що утворився внаслідок перепланування поверхні центральної частини міста в другій половині XX ст. і, який містить перевідкладені знахідки як XX так і XIX ст. Нижні нашарування дозволяють виділити потужні горизонти XVII—XVIII ст. із значною кількістю речових знахідок. Практично на всіх шурфах Замкової площі представлено культурні нашарування XIV—XVI ст. В межах скверу старожитності цього періоду тяжіють до північної частини. Так само і розповсюдження давньоруських матеріалів тяжіє до північної частини скверу ближче до схилів р. Кам'янки. Окремі знахідки фрагментів стінок з ознаками ранньогончарної техніки в пошукових шурфах 7 і 8, вірогідно, вказують на південний край розповсюдження давньоруського культурного шару. Вперше в центральній частині міста було зафіксовано наявність старожитностей VIII—IX ст. у вигляді кераміки культури Лука-Райковецька, розповсюдження якої в пошукових шурфах тяжіє в напрямку до Замкової гори, яка вірогідно, і була одним із центрів освоєння території та формування міського центру міста.

Проведення стаціонарних археологічних досліджень дозволить поточнити час виникнення перших, найбільш давніх поселень на території сучасного міста Житомира, дату виникнення давньоруського міста на території слов'янського, яке розташовувалося в центральній частині міста, на мису над річкою Кам'янкою. Окрім того ці дослідження дозвольть поточнити головні етапи історичного розвитку, відкрити нові сторінки давньої історії середньовічного Житомира, та в період XVII—XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

- Борисов А.А.** Исследование подземных объектов и сооружений на внешней и внутренней территории Успенского собора Киево-Печерской Лавры методом дистанционного электромагнитного зондирования: Отчет по НИР. Текст / А.А. Борисов и др. — К.: НИП Диаскарб, 1998. — 154 с.
- Винокур І.** Стародавній Житомир. По матеріалах археологічних досліджень // Радянська Житомирщина. — 1955. — 18 верес. — № 186. — С. 3.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи.** — Волынская губерния. — СПб: Типография Департамента Генерального штаба, 1850. — Т. X, ч. 3. — 158, 32, 39 с.
- Гамченко С.** Пятилетие археологических исследований на Волыни 1919—1923 гг. / Науковий архів Інституту археології НАН України. — Житомир, 11.VI.1925. — Ф. 3 (С.С. Гамченко), спр. 45. — 211 арк.
- Гамченко С.** Житомир за перводжерелами передісторичної археології // Записки Всеукраїнської археологічної комісії. — К., 1930. — Т. I. — С. 1—24.
- Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — К.: Наукова думка, 1984. — 196 с.
- Петраускас А.В., Тарабукін О.О., Крижановський В.О.** Дослідження на Замковій площі в м. Житомирі у 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. — К., 2014. — С. 127—128.
- Петраускас А.В., Тарабукін О.О., Крижановський В.О.** Археологічні дослідження на Замковій площі в м. Житомирі у 2012 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. — К., 2014. — С. 128—130.
- Тарабукін О.О.** Звіт про роботи Житомирської археологічної розвідувальної експедиції на території м. Житомира та Житомирського району в 1992 р. / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1992/46. — 31 арк.
- Тарабукін О.О.** Археологічна карта Житомира: Довідкове видання. — Житомир: Житомирський вісник, 1994. — 44 с.
- Тарабукін О.О.** До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень

і слов'янські гради VIII—X ст. — К.: Корвін-Пресс, 2004. — С. 255—258.

Ярмошик И.И. Работы Житомирского краеведческого музея // Археологические открытия 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С. 377—378.

Ярмошик І.І. Звіт про роботу археологічної експедиції музею в 1983 році / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1983/158. — 4 арк.

Baker G.S., Steeples D.W., Schmeissner C., Pavlovic M., Plumb R. Near-surface imaging using coincident seismic and GPR data // Geo-

physical Research Letters. — 2001. — 28 (4). — P. 627—630.

Conyers L.B., Goodman D. Ground-penetrating Radar: An Introduction for Archaeologists. — California, 1997. — 232 p. (AltaMira Press, Walnut Creek).

Davis J.L., Annan A.P. Ground penetrating radar for high resolution mapping of soil and rock stratigraphy // Geophysical Prospecting. — 1989. — 37. — P. 531—551.

Campana S. Seeing the Unseen. — London: CRC Press, 2009. — 376 p. (Geophysical and landscape Archaeology).